

A. de Vries

Kenmerken van de agrarische structuur
in de provincies
Een provinciale structuurvergelijking

[Concept]

Interne Nota no. 230

L 5-230A

September 1978

2172482

Deze nota is geschreven in het kader van een stageperiode voor de Rijks Hogere Landbouwschool in Groningen verricht bij het Landbouw-Economisch Instituut onder begeleiding van drs. J.J.J. Klopprogge.

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	5
1. BEDRIJFSTYPEN	9
1.1 Het begrip bedrijfstype	9
1.2 De ontwikkeling van het totale aantal bedrijven	10
1.3 De ontwikkeling van de verschillende bedrijfstypen	12
2. HET VOORKOMEN VAN BEDRIJFSTYPEN IN DE PROVINCIES	15
3. DE OPPERVLAKTE CULTUURGROND	18
4. DE GEMIDDELDE BEDRIJFSOPPERVLAKTE	22
5. DE BEDRIJFSOMVANG	26
6. DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING	31
6.1 De ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten	31
6.2 Arbeidskrachten per bedrijfstype	32
6.3 Vrouwelijke arbeidskrachten	34
7. DE LEEFTIJD VAN DE BEDRIJFSHOOFDEN	37
8. PRODUKTIE PER ARBEIDSKRACHT	41
9. DE PRODUKTIEINTENSITEIT	44
9.1 Produktieintensiteit per provincie	44
9.2 Ontwikkeling van de produktieintensiteit 1971-1976	45
10. DE OPVOLGINGSSITUATIE	47
11. DE NEVENBEDRIJVEN	50
11.1 Inleiding	50
11.2 Het aantal nevenbedrijven	50
11.3 Nevenbedrijven per bedrijfstype	51
12. GEBRUIK VAN DE CULTUURGROND OP NEVENBEDRIJVEN	54
13. DE GEMIDDELDE BEDRIJFSOPPERVLAKTE VAN DE NEVENBEDRIJVEN	55
14. DE BEDRIJFSOMVANG VAN DE NEVENBEDRIJVEN	56
15. ARBEIDSKRACHTEN OP NEVENBEDRIJVEN	57
	3

INHOUD (vervolg)	Blz.
16. DE LEEFTIJD VAN DE BEDRIJFSHOOFDEN VAN NEVENBEDRIJVEN	59
SAMENVATTING	61
BIJLAGEN	
1. Indeling van bedrijven naar VAT-bedrijfstypen	66
2. Gebruik van de cultuurgrond 1976	67
3. Ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte gedurende 1971-1976	68
4. Bedrijven naar sbe-klasse en bedrijfstype	70
5. Aantal vaste mannelijke arbeidskrachten op hoofdberoepsbedrijven. Ontwikkeling 1971-1976	71
6. Arbeidskrachten per bedrijfstype	72
7. Leeftijdsopbouw per bedrijfstype	73
8. Geraadpleegde literatuur	74

INLEIDING

Deze provinciale structuurvergelijking houdt een vergelijking in van de structurele verschijnselen in de agrarische bedrijfstak in de provincies. Deze verschijnselen betreffen het bedrijfstype en de arbeidsbezetting, de omvang, samenstelling en kwaliteit van de agrarische beroepsbevolking, de bedrijfsoppervlaktestructuur en de produktieomvang.

Naast de provinciale vergelijking wordt ook de ontwikkeling van de structuurkenmerken per provincie in de periode 1971-1976 beschreven. De gegevens zijn afkomstig uit de landbouwtellingen welke jaarlijks in mei worden gehouden. Met behulp van deze gegevens kan een goed inzicht gegeven worden in de structuur van de landbouw in de verschillende provincies.

Bij het onderzoek worden in eerste instantie de hoofdberoepsbedrijven bekeken, later zal ingegaan worden op de structuurkenmerken van nevenbedrijven. Het bedrijfstype staat bij de vergelijking centraal omdat grote verschillen tussen de provincies al voor een deel te verklaren zijn uit het feit dat er in de ene provincie meer bedrijven van een bepaald type voorkomen dan in een andere. Om deze grote verschillen weg te nemen zodat de verschillen in andere structuurkenmerken beter naar voren komen wordt eerst steeds een indeling naar bedrijfstype gemaakt. Om een beeld te krijgen van de situatie in een bepaalde provincie t.o.v. de situatie in Nederland wordt deze laatste ook vermeld.

In publikaties als het Landbouw-Economisch Bericht of Landbouwcijfers werden de structuurkenmerken in Nederland nog wel eens bekeken per regio Noord-, Oost-, Zuid- en West-Nederland of per gebied met dezelfde grondsoort zoals zand-, veen- en zeekleigebieden. Gegevens per provincie worden zelden gepubliceerd hoewel hier wel belangstelling voor blijkt te bestaan.

Om een beeld van de structurele situatie van de landbouw in Nederland te geven is een uitsplitsing naar provincies interessant. Hierdoor wordt het voor degenen die zich met de landbouw in een bepaalde provincie bezighouden mogelijk om de structurele situatie in hun eigen provincie te bekijken en te vergelijken met die in andere provincies.

Omdat in de jaarlijkse publikatie van het LEI, het Landbouw-Economisch Bericht en in de publikatie Landbouwcijfers van LEI en CBS ook in de toekomst erg weinig gegevens per provincie opgenomen zullen worden omdat hiervoor de ruimte ontbreekt, zou het gewenst zijn als de beschikbare provinciale gegevens regelmatig gepubliceerd zouden worden.

BEGRIPSOMSCHRIJVINGEN

Hoofdberoep

Het beroep waaraan het bedrijfshoofd het grootste deel van zijn tijd besteedt.

Standaardbedrijfseenheid

Eenheid waarin de omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen binnen een bedrijf wordt gemeten. Een sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan toegerekende factorkosten in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden.

Bedrijfstype

Een bedrijf behoort tot een bedrijfstype als 60% of meer van de sbe uit het aangegeven bedrijfsonderdeel afkomstig is. Bij 2 of meer bedrijfsonderdelen in de naam van het bedrijfstype heeft elk dezer onderdelen minstens 20% van de sbe, doch minder dan 60%.

Nummering

- 1 = melkveebedrijven
- 2 = intensieve veehouderijbedrijven
- 3 = overige veehouderijbedrijven
- 4 = akkerbouwbedrijven
- 5 = glastuinbouwbedrijven
- 6 = overige tuinbouwbedrijven
- 7 = gecombineerde bedrijven
- 8 = alle bedrijven

Vaste arbeidskrachten

Regelmatige 15 uur of meer per week op het bedrijf werkzame arbeidskrachten.

1. BEDRIJFSTYPEN

1.1 Het begrip bedrijfstype

Om de verschillende landbouwbedrijven in Nederland te kunnen karakteriseren worden de bedrijven naar gelang de aard van de productie ingedeeld in bepaalde typen. Men spreekt dan van een bedrijfstype. Bij de indeling in veehouderij-, akkerbouw- en tuinbouwbedrijfstypen, de VAT-bedrijfstypen, vindt de typering plaats op basis van de verdeling van het aantal sbe per bedrijf over de verschillende bedrijfsonderdelen.

Een bedrijf behoort tot een bedrijfstype als 60% of meer van de sbe uit het aangegeven bedrijfsonderdeel afkomstig is. In totaal worden 37 bedrijfstypen onderscheiden (zie bijlage 1). Deze 37 typen worden veelal gereduceerd tot een 7-tal hoofdbedrijfstypen namelijk melkveehouderijbedrijven, intensieve veehouderijbedrijven zoals kalvermesterijen, varkens- en pluimveebedrijven, overige veehouderijbedrijven (overwegend rundvee-varkens-bedrijven), akkerbouwbedrijven, glastuinbouwbedrijven, overige tuinbouwbedrijven (overwegend opengrondsteelten) en de gecombineerde bedrijven.

Het voorkomen van een bepaald bedrijfstype in een provincie wordt door verscheidene factoren bepaald. De belangrijkste factor is de bodemgesteldheid, deze bepaalt in eerste instantie welk bedrijfstype in een provincie mogelijk is. Zo sluit het voorkomen van veengronden de mogelijkheid tot akkerbouw uit. Op grond van de bodemgesteldheid komen in Groningen, Zeeland en de IJsselmeerpolders veel akkerbouwbedrijven voor. Zeeklei is in deze provincies de voornaamste grondsoort. Op de zeeklei- en laagveengronden in Friesland, Noord- en Zuid-Holland en op de zandgronden in Overijssel bevinden zich veehouderijbedrijven.

Gecombineerde bedrijven zijn o.a. te vinden in Noord-Brabant op de zandgronden. Vroeger kwamen hier veel kleine melkveebedrijven voor maar omdat het inkomen dat hieruit verkregen werd te laag was en er weinig mogelijkheden waren om de bedrijven qua omvang uit te breiden, zocht men naar meer intensievere vormen van productie welke meer rendabel waren. Dit leidde ertoe dat de intensieve veehouderijproductie in deze gebieden sterk opkwam. Gecombineerde bedrijven komen tevens voor op zandgronden in Limburg en Drenthe. Tuinbouwbedrijven worden grotendeels aangetroffen op de kleigronden in Noord- en Zuid-Holland.

Naast de factor bodemgesteldheid hebben ook het klimaat, de positie t.o.v. de markt en de hoogte van de te maken kosten invloed op het voorkomen van bepaalde bedrijfstypen in een provincie.

Zo kon zich dankzij het zachte klimaat langs de kust in Zuid-Holland de tuinbouw ontwikkelen.

De positie t.o.v. de markt is onder meer van invloed op de transportkosten. Naarmate de afstand van de producent tot het distributiepunt korter is zullen de transportkosten lager zijn. Wat betreft de invloed van de kosten zijn bv. de kosten van het veevoer van belang. Uit een onderzoek dat het LEI deed naar de toelevering van mengvoeders aan de varkenshouderij bleek bv. dat de prijzen van varkensvoer in de noordelijke provincies hoger liggen dan in de zuidelijke. Het gemiddelde prijsverschil van mengvoer tussen Friesland en Limburg bedraagt f 3,50 per 100 kg. Dit kan mede een oorzaak zijn van het feit dat in Groningen en Friesland nauwelijks intensieve veehouderij voorkomt.

Uiteraard is het altijd een combinatie van bovengenoemde factoren die de aanwezigheid van bepaalde bedrijfstypen in een provincie bepaalt.

Verschillen tussen de prijzen voor diverse produkten kunnen verder de producenten aanleiding geven om binnen de gegeven mogelijkheden hun produktiepakket te veranderen wat het bedrijfstype kan beïnvloeden.

Wanneer gesproken wordt over landbouwbedrijven worden hiermee meestal hoofdberoepsbedrijven bedoeld. Dit zijn bedrijven waarvan het bedrijfshoofd het grootste gedeelte van zijn tijd aan de landbouw besteedt.

Er wordt hoofdzakelijk aandacht besteed aan de hoofdberoepsbedrijven omdat deze het grootste deel van de cultuurgrond in beslag nemen en de grootste bijdrage aan de totale produktie leveren. De structurele ontwikkelingen in de land- en tuinbouw zijn bij deze groep het meest duidelijk te volgen.

De overige bedrijven, de nevenbedrijven, waar het bedrijfshoofd het kleinste deel van zijn dagtaak aan de landbouw besteedt, komen echter de laatste jaren meer in de belangstelling. De reden hiervan zal in het hoofdstuk nevenbedrijven behandeld worden.

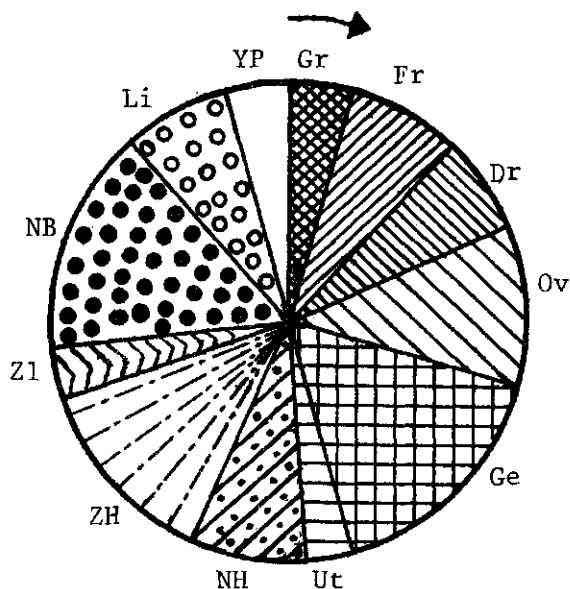
1.2 De ontwikkeling van het totale aantal bedrijven

De verdeling van het aantal landbouwbedrijven over de verschillende provincies is schematisch weergegeven in figuur 1.1. De verschillen (mutaties) in het aantal landbouwbedrijven die in een bepaald tijdsbestek kunnen ontstaan zijn als volgt te verklaren.

Nieuwe hoofdberoepsbedrijven ontstaan door stichting of splitsing van bedrijven, door overgang van nevenberoeps- naar hoofdberoepsbedrijf en ten slotte doordat een bedrijf groter dan 10 sbe geworden is waardoor het nu in aanmerking komt voor de landbouwmeitelling.

Er verdwijnen bedrijven door opheffing of samenvoeging, door overgang van hoofdberoeps- naar nevenbedrijf en doordat het bedrijf kleiner dan 10 sbe geworden is.

Figuur 1.1 Verdeling van het aantal landbouwbedrijven over de provincies

Door combinatie van eerdergenoemde oorzaken wordt een uiteindelijke stijging of daling verkregen. Uit recent onderzoek van CBS en LEI is voor de periode 1975-1976 informatie over het belang van genoemde factoren verkregen.

Het verdwijnen van het aantal bedrijven tussen mei 1975 en mei 1976 werd voor 51% veroorzaakt doordat bedrijven overgingen van hoofdberoep naar nevenberoep, voor 25% doordat bedrijven werden opgeheven en voor 19% doordat bedrijven kleiner werden dan 10 sbe. Samenvoeging of splitsing van bedrijven kwam slechts weinig voor.

Het ontstaan van nieuwe bedrijven werd voor 86% veroorzaakt doordat nevenbedrijven hoofdberoepsbedrijf werden, en voor 17% doordat nieuwe bedrijven gesticht werden.

Het aantal bedrijven dat verdwijnt is groter dan het aantal dat ontstaat zodat in totaal een daling van het aantal bedrijven waar te nemen is. Deze tendens is reeds jaren waar te nemen. Tussen 1971 en 1976 verminderde het aantal bedrijven met 13%, wat een afname van 2,3% per jaar betekent. In alle provincies daalt het aantal landbouwbedrijven. Een uitzondering vormen de IJsselmeerpolders waar nog steeds een toename van het aantal bedrijven plaatsvindt. De mate waarin de daling resp. stijging plaatsvond is weergegeven in tabel 1.1.

Tabel 1.1 Aantal bedrijven per provincie. Ontwikkeling 1971-1976

	1971	1976	Absolute vermindering	Vermindering in provincie
Groningen	7.337	6.216	1.121	15
Friesland	11.603	9.860	1.743	15
Drenthe	9.966	8.237	1.729	17
Overijssel	16.410	14.754	1.656	10
Gelderland	24.575	21.661	2.914	12
Utrecht	5.557	4.967	590	11
Noord-Holland	12.798	10.900	1.898	15
Zuid-Holland	19.322	17.108	2.214	11
Zeeland	5.931	5.228	703	12
Noord-Brabant	23.130	20.299	2.831	12
Limburg	11.684	9.874	1.810	15
IJsselmeer- polders	2.446	2.495	+63	+3
Nederland	150.759	131.599	19.160	13

1.3 De ontwikkeling van de verschillende bedrijfstypen

Het aantal melkveebedrijven daalde in Nederland gedurende de periode 1971-1976 met 12%. Deze daling geldt ook voor de meeste provincies, waarvan Friesland, Drenthe en Noord-Holland met 17% de sterkste daling van het aantal melkveebedrijven vertoonden. In Zuid-Holland, Limburg en de IJsselmeerpolders nam het aantal melkveebedrijven toe, in de IJsselmeerpolders zelfs met 21%.

De intensieve veehouderij is het enige bedrijfstype in Nederland waarbij een stijging van het aantal bedrijven plaatsvond in deze periode. Deze stijging bedraagt 25%. Alleen in Zuid-Holland bleef dit aantal gelijk, in de overige provincies nam het aantal intensieve veehouderijbedrijven toe. In Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant was de stijging vrij sterk resp. 48%, 34% en 29%.

Het aantal overige veehouderijbedrijven nam in Nederland vrij sterk af namelijk met 26%. Dit zal vooral een gevolg zijn van specialisering. In Noord-Holland, Zeeland en de IJsselmeerpolders nam het aantal overige veehouderijbedrijven wel toe. In de overige provincies nam het aantal van deze bedrijven echter af. In Drenthe was deze daling met 45% het sterkst.

Ook het aantal akkerbouwbedrijven in Nederland daalde, echter in veel mindere mate dan de overige bedrijfstypen, namelijk met slechts 2%. Ook in de provincies was de afname van deze bedrijven gering. In Friesland, Overijssel, Gelderland, Limburg en de IJsselmeerpolders nam het aantal akkerbouwbedrijven toe. Met name in Gelderland was deze toename vrij fors.

Het totale aantal glastuinbouwbedrijven in Nederland is afgenomen en wel met 11%. Met uitzondering van de IJsselmeerpolders

waar dit aantal toenam, daalde het aantal glastuinbouwbedrijven in de provincies. In Zuid-Holland waar de meeste glastuinbouw voorkomt vond een daling van 11% plaats.

In de overige tuinbouw in Nederland is ook een daling van het aantal bedrijven waar te nemen n. 16%. Alleen in Overijssel steeg dit aantal. In Zuid-Holland vond een daling van 13% plaats.

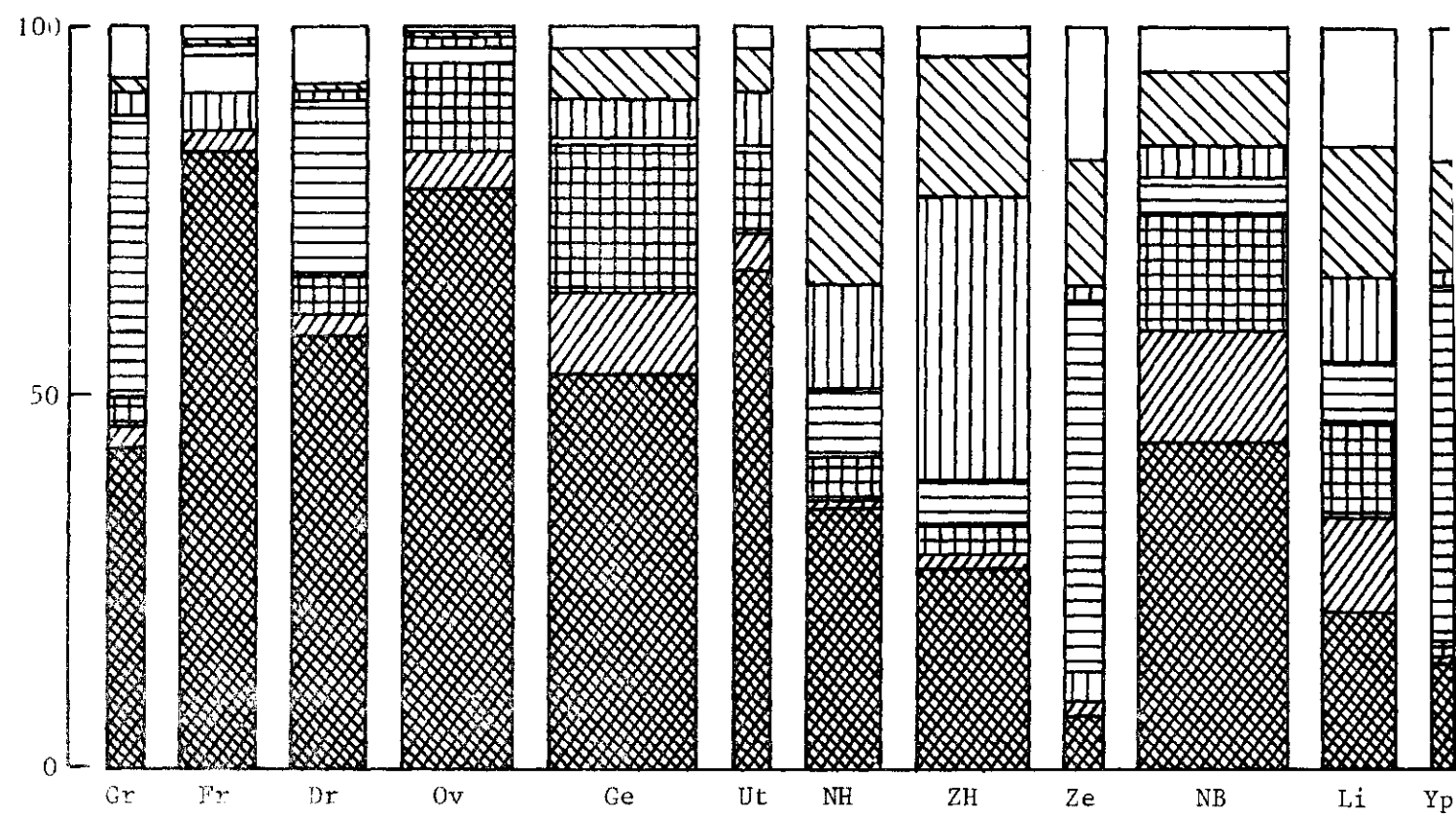
De gemengde bedrijven in Nederland namen met 30% zeer sterk af. In Overijssel nam dit aantal iets toe, maar Groningen en Friesland vertoonden een sterke daling van dit bedrijfstype met resp. 44% en 40%.

Samenvattend: in de akkerbouw was de afname van het aantal bedrijven het geringst, het aantal gecombineerde bedrijven nam daarentegen sterk af. Alleen in de intensieve veehouderij nam het aantal bedrijven toe, wat te verklaren is uit het feit dat door deze produktie op een relatief kleine oppervlakte een redelijk inkomen verkregen kan worden.

De verwachting is dat het aantal melkvee-, akkerbouw- en overige tuinbouwbedrijven relatief sterk zal dalen. Volgens een berekening van "Landbouwverkenningen" zal het aantal van deze bedrijven met resp. 3,5%, 3,7% en 3,5% per jaar afnemen. Deze daling wordt o.a. veroorzaakt door de verouderde leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en de geringe toetreding van jonge bedrijfshoofden tot de landbouw. Dit betekent dat de bedrijfshoofden niet opgevolgd worden waardoor het bedrijf niet gecontinueerd kan worden.

Wanneer bepaalde produktiesectoren evenwel relatief aantrekkelijk zijn en er verschuivingen tussen de bedrijfstypen optreden, kan het beeld voor de bedrijfstypen anders worden.

Figuur 2.1 Bedrijfstypen per provincie (1976)

- % gecombineerde bedr.
- % overige tuinbouwbedr.
- % glastuinbouwbedr.
- % akkerbouwbedr.
- % overige veehouderijbedr.
- % intensieve veehouderijbedr.
- % melkveebedrijven.

2. HET VOORKOMEN VAN BEDRIJFSTYPEN IN DE PROVINCIES

In het vorige hoofdstuk is aandacht besteed aan de ontwikkeling van de diverse bedrijfstypen in de periode 1971-1976. In dit hoofdstuk zal de verdeling van de bedrijfstypen over de verschillende provincies in 1976 worden bekeken.

In de Nederlandse landbouw speelt de melkveehouderij een belangrijke rol. Dit blijkt wel uit het feit dat bijna de helft van de landbouwbedrijven melkveebedrijven zijn (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1 Percentage bedrijven naar bedrijfstype in 1976

	Perc. melk- vee (1)	Perc. int. veeh. (2)	Perc. ov. veeh. (3)	Perc. akker- bouw (4)	Perc. glas- tuinb. (5)	Perc. ov. tuinb. (6)	Perc. ge- comb. (7)
Groningen	43,0	2,9	3,9	38,3	2,6	2,0	7,3
Friesland	83,5	3,1	4,5	4,7	1,1	0,9	2,2
Drenthe	57,9	3,3	4,9	24,4	1,4	0,5	7,6
Overijssel	77,7	5,4	12,3	2,0	1,0	0,8	1,4
Gelderland	53,3	10,7	20,2	1,1	4,9	6,9	2,9
Utrecht	68,6	5,1	10,9	0,3	7,4	6,3	1,4
Noord-Holland	34,9	1,1	6,3	8,8	13,8	32,0	3,1
Zuid-Holland	27,5	1,9	3,6	5,7	38,1	19,0	4,1
Zeeland	6,6	2,3	4,1	50,1	2,2	16,6	18,1
Noord-Brabant	44,1	15,3	15,9	4,5	3,9	10,0	6,3
Limburg	20,9	13,4	12,8	6,9	10,9	17,9	17,2
IJsselmeer- polders	13,8	0,5	1,6	48,4	2,0	14,5	19,2
Nederland	47,3	6,9	10,6	9,8	9,1	10,6	5,7

Dit landelijke beeld vinden we in de meeste provincies terug. In Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Utrecht liggen de percentages melkveebedrijven duidelijk boven het landelijk gemiddelde van 47% (zie figuur 2.1). De percentages lopen uiteen van 53% in Gelderland tot een percentage van zelfs 83% in Friesland.

Uit het bovenstaande blijkt dat in de noordelijke provincies in het algemeen het percentage melkveebedrijven hoger is dan in de zuidelijke. In Groningen en Noord-Brabant ligt het percentage iets beneden het landelijk gemiddelde. Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en de IJsselmeerpolders hebben relatief een laag percentage melkveebedrijven. Deze variëren van 35% in Noord-Holland tot 7% in Zeeland.

In het vorige hoofdstuk bleek dat de intensieve veehouderij het enige bedrijfstype was dat in Nederland was toegenomen. Toch maken de intensieve veehouderijbedrijven nu maar 7% uit van het totale aantal hoofdberoepsbedrijven. In Gelderland, Noord-Brabant en Limburg is de intensieve veehouderij van aanzienlijke betekenis. In deze provincies is resp. 11%, 15% en 13% van de bedrijven van dit type. In de drie noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe is dit percentage slechts 3%. Overijssel en Utrecht hebben 5% intensieve veehouderijbedrijven. In Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en de IJsselmeerpolders komen intensieve veehouderijbedrijven nauwelijks voor. De percentages lopen van 0,5% tot 2%.

11% van de bedrijven in Nederland zijn overige veehouderijbedrijven. Het betreft hierbij overwegend gemengde rundvee/varkensbedrijven. In Gelderland, Noord-Brabant, Overijssel en Limburg komen vrij veel van deze bedrijven voor resp. 20%, 16%, 12% en 13%. Utrecht heeft een percentage overige veehouderijbedrijven dat overeenkomt met het landelijk gemiddelde. In Groningen, Friesland, Drenthe, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland varieert dit percentage van 4 tot 6%. In de IJsselmeerpolders is slechts 2% overige veehouderijbedrijven.

De akkerbouwbedrijven maken 10% uit van het totale aantal landbouwbedrijven in Nederland. Het beeld in sommige provincies wordt sterk bepaald door de akkerbouw. Zo is de akkerbouw in Zeeland en de IJsselmeerpolders het belangrijkste bedrijfstype. Hier behoort de helft van de bedrijven tot dit type. In Groningen en Drenthe nemen de akkerbouwbedrijven met resp. 38 en 25% ook een belangrijke plaats in. In de overige provincies ligt het percentage akkerbouwbedrijven beneden het landelijk gemiddelde. In Overijssel, Gelderland en Utrecht is dit percentage gering. In Friesland, Noord- en Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg varieert dit van 5% in Friesland en Noord-Brabant tot 9% in Noord-Holland.

In Nederland komen gemiddeld 9% glastuinbouwbedrijven voor. Deze glastuinbouwbedrijven zijn geconcentreerd in Zuid-Holland, waar 38% van alle bedrijven tot dit type behoort. Van alle glastuinbouwbedrijven is 55% in Zuid-Holland geconcentreerd. In Noord-Holland en Limburg komen resp. 14 en 11% glastuinbouwbedrijven voor. Gelderland en Utrecht hebben, zij het in mindere mate, ook glastuinbouwbedrijven nl. 5 en 8%. In Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Zeeland, Noord-Brabant en de IJsselmeerpolders, dus het merendeel van de provincies, is de glastuinbouw van geringe betekenis.

Naast de glastuinbouwbedrijven is er nog de categorie overige tuinbouwbedrijven. Dit zijn voornamelijk groentenbedrijven, bloembollenbedrijven, fruitbedrijven en boomkwekerijen. Het percentage overige tuinbouwbedrijven is gemiddeld 11% in Nederland. Dit type tuinbouwbedrijven is minder geconcentreerd in enkele provincies dan de glastuinbouwbedrijven. In de vier noordelijke

provincies komt de overige tuinbouw nauwelijks voor. In Friesland, Drenthe en Overijssel is het percentage van deze bedrijven nog geen 1%. Gelderland en Utrecht hebben 7% overige tuinbouwbedrijven. In Noord-Holland 32% en in de overige provincies zijn de percentages gemiddeld iets hoger dan het landelijk gemiddelde. Dit geldt voor Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en de IJsselmeerpolders.

De gecombineerde bedrijven, bedrijven met een combinatie van akkerbouw/veehouderij - veehouderij/tuinbouw, maken in Nederland 6% uit van het totale aantal landbouwbedrijven. Dit bedrijfstype komt relatief veel voor in Zeeland, Limburg en de IJsselmeerpolders met resp. 18, 17 en 19%. Groningen, Drenthe en Noord-Brabant liggen met hun percentages van gemiddeld 7% nog net boven het landelijk gemiddelde. In Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland is het percentage gecombineerde bedrijven aanmerkelijk lager dan het landelijk gemiddelde.

3. DE OPPERVLAKE CULTUURGROND

Volgens de landbouwtellingen is de oppervlakte cultuurgrond op de agrarische bedrijven in de periode 1971-1976 met 3% afgenomen. Deze daling sluit aan op de daling die al sinds 1955 waarneembaar is en die de komende jaren nog wel zal doorzetten. Er is immers steeds meer grond nodig voor woningbouw, verkeer en recreatie.

Uit tabel 3.1 blijkt, dat de afname van de oppervlakte cultuurgrond in de diverse provincies verschillen vertoont.

Tabel 3.1 Oppervlakte cultuurgrond per provincie. Ontwikkeling 1971-1976

	1971	1976	Absolute afname	Afname in procenten
Groningen	176.916	172.848	4.068	4
Friesland	228.279	222.136	6.143	3
Drenthe	173.475	166.964	6.511	4
Overijssel	202.774	197.641	5.133	3
Gelderland	246.694	236.212	10.482	4
Utrecht	68.652	64.226	4.426	6
Noord-Holland	146.083	140.887	5.196	4
Zuid-Holland	162.896	155.256	7.640	5
Zeeland	121.511	116.946	4.565	4
Noord-Brabant	274.372	260.590	13.782	5
Limburg	114.728	109.009	5.719	5
IJsselmeer- polders	82.720	91.610	+8.890	+11
Nederland	1.999.100	1.934.325	64.775	3

Zo was deze afname in de provincies Friesland en Overijssel kleiner dan in de overige provincies. In de IJsselmeerpolders nam de oppervlakte cultuurgrond met 11% toe. Dit wordt veroorzaakt doordat in de polders nog steeds land in cultuur gebracht wordt. Deze toename is echter niet voldoende om de afname voor Nederland als geheel op te heffen.

De oppervlakte grasland in Nederland nam tussen 1971 en 1976 af met 3%. Deze afname is o.a. te verklaren uit het feit dat de producentenprijzen voor akkerbouwprodukten met name voor consumptie- en pootaardappelen zich in de periode 1971-1976 gunstig ontwikkelden. Hierdoor werd het ook voor niet-akkerbouwbedrijven aan-

trekkelijk om deze gewassen in meer of mindere mate te gaan verbouwen. Door het grasland te scheuren werd deze geschikt voor de verbouw van akkerbouwprodukten.

Een andere oorzaak van de afname van de oppervlakte grasland is de toenemende vraag naar ruwvoer en in het bijzonder naar snijmais. De veehouders die over weinig eigen grond beschikken zullen hun snijmais moeten aankopen. Voor veehouders met voldoende eigen grond zijn er echter enkele voordelen om een deel van hun grasland door snijmais te vervangen. Arbeidsorganisatorisch gezien is er het voordeel dat de arbeidspiek bij voederwinning voor een deel naar de nazomer kan worden verschoven. Daardoor ontstaat de gelegenheid de beschikbare arbeid op het bedrijf beter te benutten. Bovendien is snijmais een arbeidsextensief gewas. Verder is de zetmeelwaarde-opbrengst van snijmais, met name op zandgronden, gemiddeld 1000 kg hoger dan van grasland.

Ook in de provincies nam de oppervlakte grasland af, en wel in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg vrij sterk met resp. 9%, 6% en 8%, en in Groningen, Friesland, Overijssel en Gelderland was deze afname geringer. In Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Drenthe was deze afname 5%. In de IJsselmeerpolders nam de oppervlakte grasland met 8% toe.

De oppervlakte bouwland is in Nederland met 0,6% toegenomen. Deze toename hangt nauw samen met de afname van de oppervlakte grasland. De oorzaak van deze verschuiving is eerder in dit hoofdstuk genoemd. In dit verband is het interessant om te weten dat de oppervlakte snijmais tussen 1970 en 1976 13 keer zo groot geworden is.

In de provincies Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en de IJsselmeerpolders varieerde de toename van 0,4% in Drenthe tot 13% in de IJsselmeerpolders. In Utrecht vond een toename van 25% plaats. In Groningen, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Limburg nam de oppervlakte bouwland iets af.

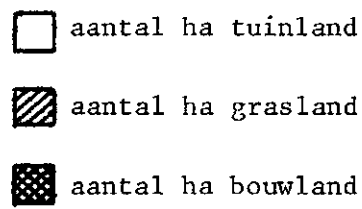
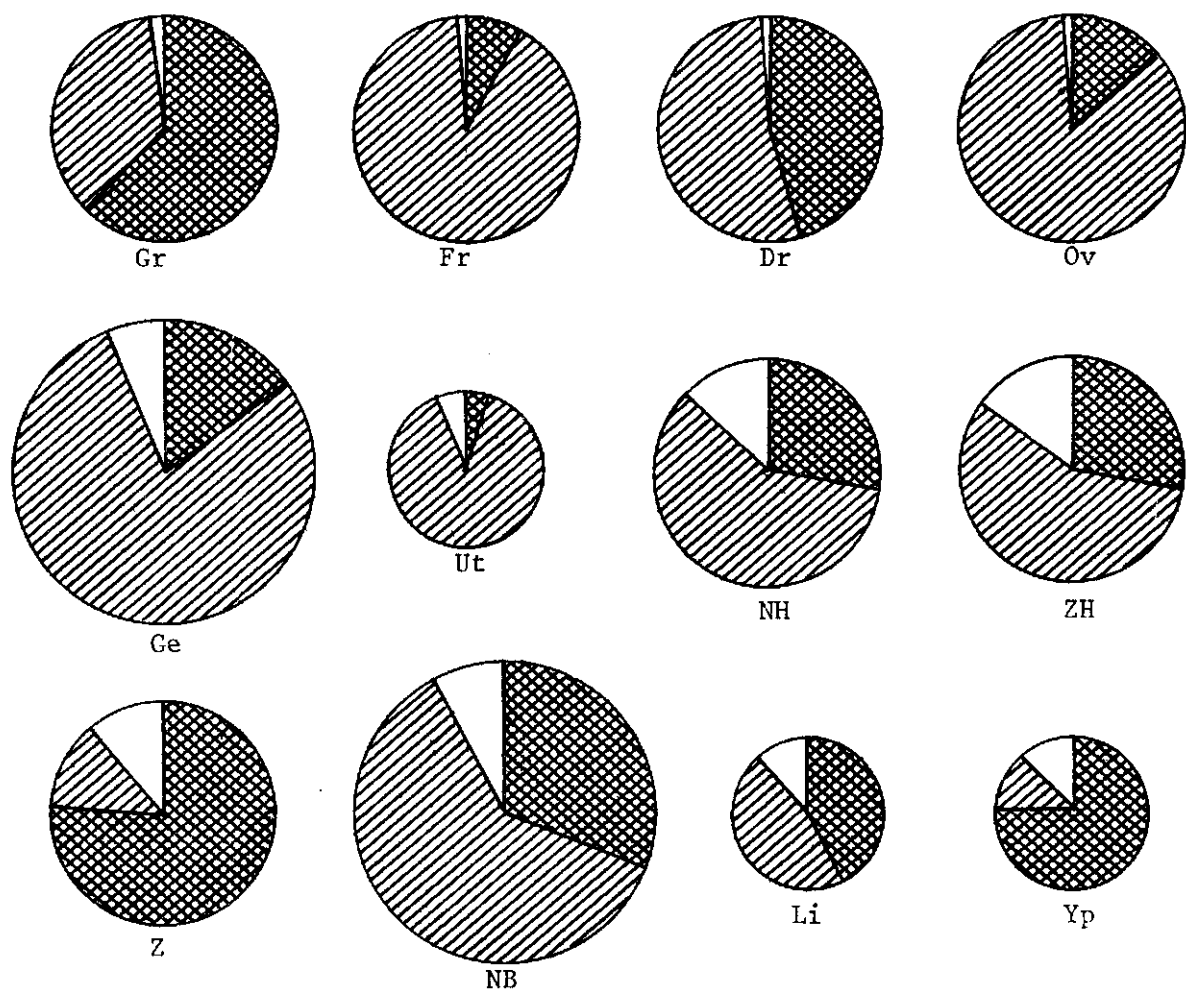
De oppervlakte tuinland in Nederland is met 0,9% afgenomen. In de meeste provincies lag deze afname ver boven het landelijk gemiddelde. In Noord- en Zuid-Holland waar veel tuinbouwbedrijven voorkomen vond echter geen afname van de oppervlakte tuinland plaats. In Zuid-Holland bleef deze gelijk en in Noord-Holland nam de oppervlakte met 3% toe. In Zeeland verdubbelde de oppervlakte tuinbouw en in de IJsselmeerpolders nam deze met 36% toe.

In figuur 3.1 is het bodemgebruik van de diverse provincies in 1976 schematisch weergegeven. De bijbehorende percentages zijn vermeld in bijlage 2.

Uit deze figuur blijkt dat in Groningen, Zeeland en de IJsselmeerpolders relatief veel bouwland voorkomt. In Friesland en Utrecht is daarentegen weinig bouwland.

Grasland komt in de meeste provincies veel voor. Slechts in Zeeland en de IJsselmeerpolders zeer weinig.

Figuur 3.1 Bodemgebruik per provincie (1976)

In de vier noordelijke provincies komt nauwelijks tuinland voor. In de overige provincies neemt het percentage tuinland een aanzienlijke plaats in. Uiteraard treft men dit in Noord- en Zuid-Holland het meeste aan.

4. DE GEMIDDELDE BEDRIJFSOPPERVLAKTE

De landbouw is grondgebonden, omdat geproduceerd moet worden op grond. De oppervlakte van een bedrijf is dus een belangrijk kenmerk. De zeven hoofdbedrijfstypen worden onderscheiden in grondgebonden en niet-grondgebonden bedrijfstypen. De intensieve veehouderij en glastuinbouw zijn niet grondgebonden. De melkveehouderij, overige veehouderij, akkerbouw, overige tuinbouw en gemengde bedrijven zijn wel grondgebonden.

De niet-grondgebonden bedrijfstypen vertonen een grote intensiteit per oppervlakte wat betekent dat er op relatief weinig grond reeds een inkomen te behalen is waar een akker- of weidebouwbedrijven een veel grotere oppervlakte voor nodig heeft. Dit houdt in dat een beschouwing over de gemiddelde bedrijfsoppervlakte pas tot zijn recht komt wanneer er een uitsplitsing plaatsvindt.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte staat nauw in verband met de in het vorige hoofdstuk behandelde oppervlakte cultuurgrond. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte is een gebied worden namelijk berekend uit de oppervlakte cultuurgrond en het aantal bedrijven.

In de periode 1971-1976 is de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in Nederland toegenomen van 13,3 naar 14,7 ha hoewel de oppervlakte cultuurgrond afnam. Dit betekent dat het aantal bedrijven sterker gedaald is dan er grond aan de landbouw werd onttrokken. Uit bijlage 3 blijkt dat de toename verschilt van bedrijfstype tot bedrijfstype en van provincie tot provincie.

Ontwikkelingen 1971-1976

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de melkveebedrijven in Nederland is in de periode 1971-1976 met 2 ha toegenomen. Dit is relatief een vrij sterke toename. In de intensieve veehouderij is de bedrijfsoppervlakte met 0,3 ha toegenomen. Dit was een relatieve toename van 8%.

Sinds kort doet zich het verschijnsel voor dat bedrijfshoofden van intensieve veehouderijbedrijven zoals varkens- en pluimveebedrijven voor een hoge prijs grond op de grondmarkt kopen. Deze grond wordt echter niet gebruikt voor de uitbreiding van de bedrijfsgebouwen, maar voor het oplossen van het probleem van mestoverschot dat zich op deze bedrijven vaak voordoet. De aankoop van grond biedt het bedrijfshoofd de mogelijkheid om op een verantwoorde manier het overschot aan mest kwijt te raken.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de overige veehouderijbedrijven is in de periode van 6 jaar nauwelijks veranderd. Er vond slechts een toename met 1,4 ha plaats (4%).

In de akkerbouw is de gemiddelde bedrijfsoppervlakte met 2 ha toegenomen. Vergelijken met de gemiddelde bedrijfsoppervlakte van andere bedrijfstypen zijn de akkerbouwbedrijven met 33,9 ha groot. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de glastuinbouwbedrijven is nominaal bijna gelijk gebleven. De relatieve toename

was 8%. Als niet-grondgebonden bedrijfstype zijn de glastuinbouwbedrijven klein nl. 1,3 ha. De overige tuinbouwbedrijven namen gemiddeld iets toe in oppervlakte. De relatieve toename was 8%. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de gecombineerde bedrijven nam met 1,2 ha toe. De gecombineerde bedrijven zijn met een gemiddelde bedrijfsoppervlakte van 20 ha vrij groot.

Structuurverschillen tussen de provincies

Melkveebedrijven komen in alle provincies veel voor. Slechts in Zeeland en de IJsselmeerpolders zijn deze bedrijven van minder betekenis. De oppervlakte van de melkveebedrijven is in Groningen en Friesland aanzienlijk groter dan in de andere provincies (exclusief de IJsselmeerpolders). Ook de toename van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte was in de noordelijke provincies sterker. Zeeland is wat dat betreft een uitzondering, daar de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in deze provincie steeg van 13,5 naar 18,2 ha, wat een sterkere toename is dan in de noordelijke provincies. In de IJsselmeerpolders waar weinig melkveebedrijven voorkomen vond een toename van 5,6 ha plaats.

Intensieve veehouderijbedrijven komen voornamelijk voor in de provincies Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel. In Noord-Brabant en Limburg is er gemiddeld meer grond (+ 5 ha) in gebruik bij deze bedrijven dan in Gelderland en Overijssel. Terwijl er in Brabant en Limburg echter nauwelijks sprake is van een toename van de oppervlakte is dit in Overijssel en Gelderland wel het geval.

De verschillen in gemiddelde bedrijfsoppervlakte tussen de noordelijke en oostelijke provincies zijn wat de intensieve veehouderij betreft na 1971 duidelijk kleiner geworden. In Groningen komen slechts weinig intensieve veehouderijbedrijven voor (2%) maar de gemiddelde oppervlakte van deze bedrijven nam sterk toe van 1,8 naar 3,0 ha. Het aantal intensieve veehouderijbedrijven steeg hier tussen 1971 en 1976 met 10%.

Overige veehouderijbedrijven komen voornamelijk voor in Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant, Noord-Holland en Zuid-Holland. In Overijssel en Gelderland is de oppervlakte van de bedrijven gemiddeld kleiner dan in de westelijke en zuidelijke provincies. Met name Noord-Holland heeft gemiddeld een grote bedrijfsoppervlakte namelijk + 16 ha. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van deze bedrijven is in de loop van zes jaren nauwelijks veranderd. In Noord- en Zuid-Holland nam de gemiddelde oppervlakte van de overige veehouderijbedrijven zelfs af. In de IJsselmeerpolders komen weinig overige veehouderijbedrijven voor, 0,1%.

Akkerbouwbedrijven komen voornamelijk voor in Groningen, Drenthe, Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en Noord-Brabant. Dit type bedrijven heeft relatief een grote oppervlakte. Per provincie doen zich echter wel verschillen voor. Zo hebben de akkerbouwbedrijven in Groningen gemiddeld een zeer grote oppervlakte name-

lijk + 41 ha, terwijl de oppervlakte van de bedrijven in Drenthe, Zeeland en Noord-Brabant aanzienlijk kleiner is.

Uit het vorenstaande blijkt dat met uitzondering van Groningen geen duidelijk verschil bestaat tussen de noordelijke provincies, de westelijke en de zuidelijke. Dit is wel het geval met de ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfs grootte.

De toename was in Groningen en Drenthe met gemiddeld 4,6 ha vrij sterk, terwijl de toename van de oppervlakte van de akkerbouwbedrijven in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant gering was. In Noord-Brabant nam de gemiddelde oppervlakte zelfs af.

De glastuinbouwbedrijven zijn geconcentreerd in Noord- en Zuid-Holland. In Gelderland en Limburg zijn deze bedrijven, zij het in mindere mate, ook wel kwantitatief van belang. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte is in Noord-Holland groter dan in Zuid-Holland resp. 4,3 en 3,5 ha. De toename van de oppervlakte was in Noord-Holland gering namelijk 0,2 ha. In Zuid-Holland was deze toename 10%. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de glastuinbouwbedrijven en de ontwikkeling hiervan in Gelderland komt overeen met die van Zuid-Holland. In Limburg is de oppervlakte van de bedrijven gemiddeld iets groter dan in de andere provincies namelijk 1,7 ha.

Overige tuinbouwbedrijven komen voornamelijk voor in Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. De oppervlakte van deze bedrijven verschilt van provincie tot provincie. Zo is de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven in Gelderland groot, terwijl in Noord- en Zuid-Holland de oppervlakte van de overige tuinbouwbedrijven kleiner is. Er kan hier natuurlijk wel van een verschil in intensiteit van het produktieplan sprake zijn. De gemiddelde oppervlakte nam in Gelderland en Noord-Holland sterker toe, met ruim 1 ha, terwijl in Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg nauwelijks sprake was van een toename.

Gecombineerde bedrijven komen voornamelijk voor in Noord-Brabant en Limburg en in geringere mate in Zeeland, Drenthe, Gelderland en Zuid-Holland. In Drenthe en ook in de andere noordelijke provincies, waar minder gecombineerde bedrijven voorkomen, is de gemiddelde oppervlakte van deze bedrijven (24 ha) aanzienlijk hoger dan in de westelijke en zuidelijke provincies. Dit wordt veroorzaakt doordat de noordelijke gecombineerde bedrijven een groot deel van de grond als bouwland in gebruik hebben en zoals reeds eerder gebleken is, zijn de akkerbouwgronden in het algemeen groot. In Limburg hebben de gecombineerde bedrijven een kleine oppervlakte namelijk 14,6 ha. De westelijke provincies nemen wat de gemiddelde bedrijfsoppervlakte betreft een middenpositie in. De verschillen in gemiddelde bedrijfsoppervlakte tussen de noordelijke, zuidelijke en westelijke provincies zijn na 1971 onveranderd gebleven.

In alle bovengenoemde provincies was sprake van een aanzien-

lijke toename van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte. In Zeeland was deze sterker dan in de andere provincies, de oppervlakte nam toe van 17,3 naar 21,4 ha. Een sterke toename van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte vond tevens plaats in de IJsselmeerpolders, waar overigens weinig gecombineerde bedrijven voorkomen. De oppervlakte steeg van 22,5 naar 31,7 ha.

5. DE BEDRIJFSOMVANG

Om de omvang van agrarische bedrijven en de afzonderlijke produktierichtingen binnen de bedrijven te kunnen vergelijken is een bruikbare maatstaf nodig. De oppervlakte van de bedrijven is geen bruikbare maatstaf om bedrijven te vergelijken omdat de produktieomvang op een bepaalde oppervlakte zo uiteen kan lopen. De standaardbedrijfseenheid (sbe) houdt hier wel rekening mee zodat deze eenheid dan ook gebruikt wordt om de omvang van een bedrijf weer te geven.

Een sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan toegerekende factorkosten in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Onder factorkosten wordt hier verstaan kosten van arbeid en vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen.

In 1968 werd het begrip sbe geïntroduceerd. Sindsdien zijn er verschillende wijzigingen opgetreden in de verhoudingen tussen de factorkosten van de verschillen gewassen en diersoorten die aan de bepaling van het aantal sbe per eenheid gewas of dier ten grondslag liggen.

In 1968 werd een sbe gesteld op f 200,- factorkosten en een sbe komt nu overeen met f 400,- factorkosten. In verband hiermee werd op basis van de verhoudingen in 1975 door het LEI een nieuwe berekening van de factorkosten per eenheid uitgevoerd, waaruit nieuwe aantallen sbe per eenheid voortvloeiden.

Voorbeelden: 1 ha grasland = 1,0 sbe
1 melkkoe = 2,5 sbe

Door de schaalvergroting verandert de verdeling van de bedrijven naar bedrijfsomvangklasse. Sinds 1971 is het percentage bedrijven kleiner dan 120 sbe gedaald van 67% naar 50%. Het percentage bedrijven van 120-250 sbe steeg van 27% naar 39% en het percentage bedrijven met een omvang van meer dan 250 sbe nam zeer sterk toe van 5% naar 11%.

Van de melkveebedrijven in Nederland is ruim de helft kleiner dan 120 sbe, een vierde deel heeft een omvang tussen 120 en 180 sbe en een vijfde deel is groter dan 180 sbe (zie tabel 5.1).

Tabel 5.1 Bedrijven naar sbe-klasse en bedrijfstype in 1976

	1	2	3	4	5	6	7	8
Minder dan 120 sbe	53,4	51,3	57,9	44,2	24,9	54,8	49,6	50,2
120 - 180 sbe	26,2	23,4	25,1	22,0	19,8	17,9	22,3	23,8
Meer dan 180 sbe	20,4	25,3	17,0	33,8	54,3	27,3	28,1	26,0

De verdeling van de melkveebedrijven in Overijssel en Gelderland is opvallend kleinschalig; resp. 62 en 64% van de bedrijven is kleiner dan 120 sbe (zie bijlage 4 en voor een schematisch overzicht figuur 5.1).

Ook in Drenthe komen vrij veel kleine bedrijven voor. In Friesland en in de IJsselmeerpolders zijn de melkveebedrijven belangrijk groter dan in de andere provincies.

De bedrijfsomvang (in sbe) van melkveebedrijven hangt in sterke mate samen met het aantal koeien per bedrijf. Zo komen kleine melkveestapels veel voor in Gelderland en, zij het in iets mindere mate, in Overijssel. Het aantal koeien per bedrijf in Friesland en de IJsselmeerpolders was aanzienlijk groter dan in de andere provincies. De verdeling van de melkveebedrijven over de sbe-klassen in Groningen en Noord-Holland geven hetzelfde beeld als Nederland geheel. In Noord-Brabant en Limburg komen wat minder kleine en meer grote bedrijven voor dan in Nederland geheel.

De helft van het aantal intensieve veehouderijbedrijven in Nederland heeft een omvang die kleiner dan 120 sbe is. Een vijfde deel van de bedrijven heeft een omvang tussen 120 en 180 sbe en een vierde deel is groter dan 180 sbe.

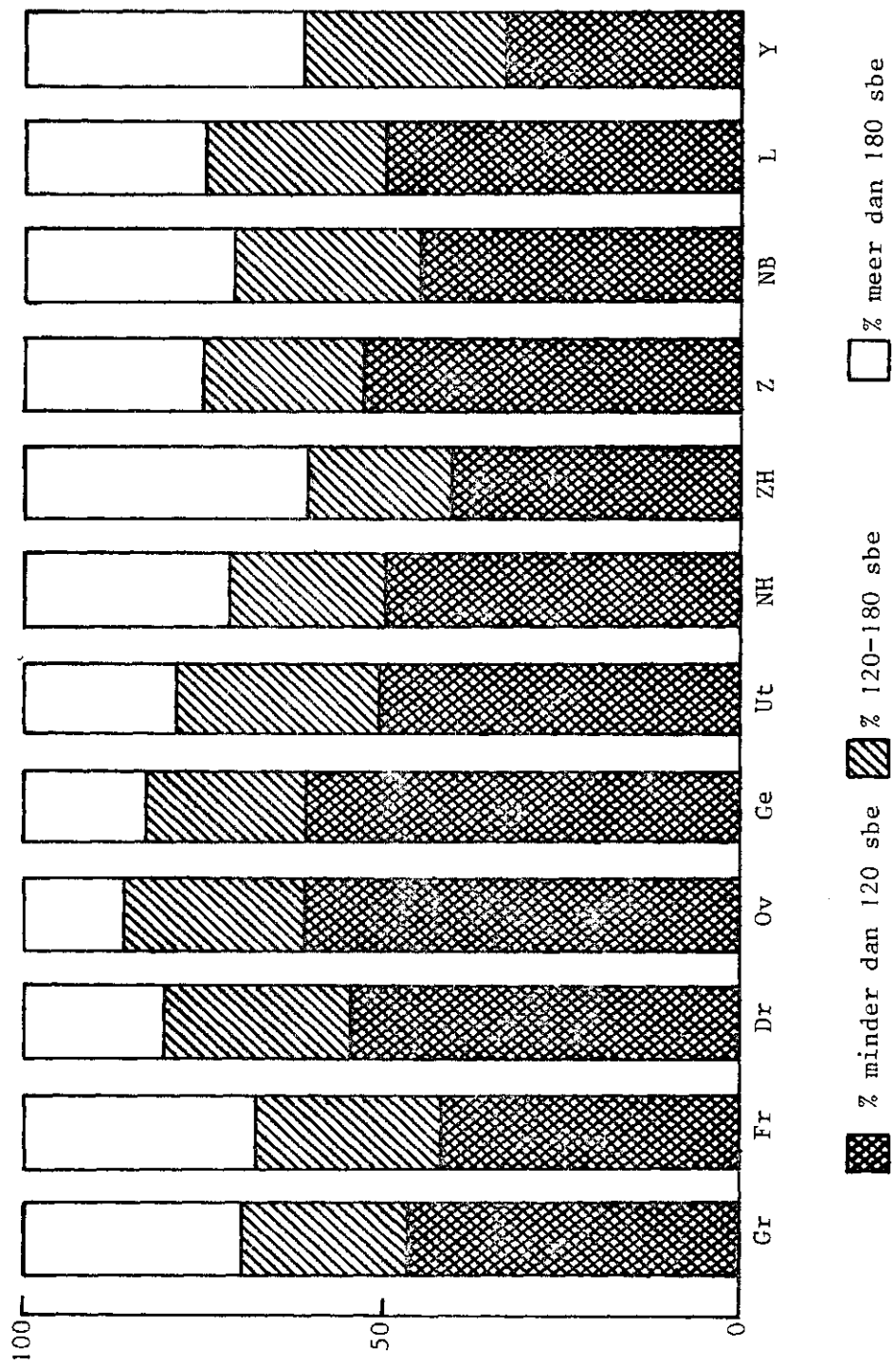
In geen van de provincies waar veel intensieve veehouderijbedrijven voorkomen is de verdeling van deze bedrijven over de sbe-klassen gelijk aan die van Nederland geheel. In de oostelijke provincies Overijssel en Gelderland komen aanzienlijk meer kleine en minder grote bedrijven voor dan landelijk terwijl in de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg juist minder kleine en meer grote bedrijven voorkomen. Ook het percentage bedrijven met een omvang tussen 120 en 180 sbe is in de zuidelijke provincies groter dan in Overijssel, Gelderland en Nederland geheel.

De verdeling van de overige veehouderijbedrijven in Nederland is kleinschalig; 58% van de bedrijven is kleiner dan 120 sbe. Een kwart heeft een omvang tussen 120 en 180 sbe en 17% van de bedrijven is groter dan 180 sbe.

Overige veehouderijbedrijven komen voornamelijk voor in Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Noord- en Zuid-Holland. De verdeling van de overige veehouderijbedrijven over de verschillende omvangsklassen in Overijssel en Gelderland komt in grote mate overeen met die van Nederland als geheel. Gelderland heeft iets meer grote en iets minder kleine bedrijven. In Noord- en Zuid-Holland is de verdeling van de bedrijven bijzonder kleinschalig. In Zuid-Holland is zelfs driekwart van deze bedrijven kleiner dan 120 sbe.

Bij vergelijking van de omvang in sbe en de omvang in ha van de bedrijven in deze provincies blijkt dat de omvang in sbe klein is en in ha groot. Dit is vooral in Noord-Holland het geval. Dit betekent dat de veehouderij op de bedrijven in deze provincies extensief is. Het aantal varkens is in Noord- en Zuid-Holland dan ook klein en het aantal schapen erg groot. Bedrijven groter dan

Figuur 5.1 Bedrijven naar sbe klassen per provincie 1976

180 sbe komen in deze provincies niet veel voor evenals de bedrijven met een omvang tussen 120 en 180 sbe.

Overige veehouderijbedrijven met een grote omvang komen wel veel voor in Noord-Brabant en Limburg. Ruim een vijfde deel van de bedrijven is groter dan 180 sbe. In Noord-Brabant is het percentage bedrijven met een omvang tussen 120 en 180 sbe betrekkelijk hoog (30%), kleine bedrijven komen hier minder voor dan in de overige provincies.

De akkerbouwbedrijven in Nederland zijn vrij groot zowel qua oppervlakte als produktieomvang; slechts 45% van de bedrijven is kleiner dan 120 sbe wat in tegenstelling tot de andere bedrijfstypen weinig is. Een derde deel van de bedrijven is groter dan 180 sbe en 22% neemt een tussenpositie in. Akkerbouwbedrijven komen voornamelijk voor in Groningen, Drenthe, Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en Noord-Brabant. In de eerste vijf provincies komt het percentage bedrijven met een omvang tussen 120 en 180 sbe overeen met het landelijk gemiddelde, zij het met af en toe een kleine afwijking. Een uitzondering hierop is Noord-Brabant waar slechts 15% bedrijven van deze omvang voorkomen. Het percentage kleine bedrijven in Drenthe, Zeeland en Noord-Brabant komt overeen met het landelijk gemiddelde. In Groningen, Noord-Holland en Zuid-Holland komen bedrijven van deze omvang minder voor. In deze provincies is de verdeling meer grootschalig. Met name in Noord-Holland waar bedrijven met een omvang van meer dan 180 sbe bijna de helft van het totale aantal bedrijven uitmaken.

De glastuinbouw is een produktietak waarin de bedrijfsomvang op de meeste bedrijven vrij groot is. Zo is in Nederland 54% van de glastuinbouwbedrijven groter dan 180 sbe. Een vierde deel van de bedrijven is kleiner dan 120 sbe en een vijfde deel heeft een omvang tussen 120 en 180 sbe. Dit is een betrekkelijk grootschalige verdeling. Glastuinbouwbedrijven komen voornamelijk voor in Noord- en Zuid-Holland en in mindere mate in Gelderland en Limburg.

De verdeling van de bedrijven over de sbe-klassen varieert tussen de provincies aanzienlijk. Zo heeft Noord-Holland relatief minder grote glastuinbouwbedrijven dan Nederland geheel en Zuid-Holland meer, namelijk 57%. In deze provincie komen kleine bedrijven dan ook minder voor namelijk 17%. In Noord-Holland is een derde deel van de bedrijven kleiner dan 120 sbe. Gelderland en Limburg hebben aanzienlijk minder grote glastuinbouwbedrijven dan de andere provincies. In Gelderland komen daarentegen veel kleine bedrijven voor (42%). In de IJsselmeerpolders komen weinig glastuinbouwbedrijven voor, 94% van de bedrijven is echter groter dan 180 sbe. Hier is sprake van een bijzonder grootschalige verdeling.

Van de overige tuinbouwbedrijven in Nederland is ruim de helft kleiner dan 120 sbe en ruim een kwart is groter dan 180 sbe. 18% van de bedrijven neemt een tussenpositie in. Overige tuinbouwbedrijven komen voornamelijk voor in Noord- en Zuid-Holland,

Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. De verdeling van de bedrijven over de omvangsklassen in Noord-Holland en Gelderland komt praktisch overeen met de verdeling van Nederland geheel. In Zuid-Holland komen veel kleine overige tuinbouwbedrijven voor (65%), een vijfde deel van de bedrijven is groter dan 180 sbe. In Noord-Brabant komen iets minder kleine en iets meer grote overige tuinbouwbedrijven voor dan landelijk. In Limburg heeft een vierde deel van de bedrijven een omvang tussen 120 en 180 sbe. In de andere provincies komen bedrijven van deze omvang minder voor.

De helft van de gecombineerde bedrijven in Nederland is kleiner dan 120 sbe. Een vijfde deel heeft een omvang tussen 120 en 180 sbe en een vierde deel van de bedrijven is groter dan 180 sbe. Gecombineerde bedrijven komen voornamelijk voor in Noord-Brabant en Limburg en in mindere mate in Zeeland, Drenthe, Gelderland en Zuid-Holland. In Noord-Brabant komt de verdeling van de gecombineerde bedrijven over de sbe-klassen overeen met die van Nederland geheel. In de overige provincies wijkt de verdeling hiervan af. De verschillen komen voornamelijk voor in de percentages kleine en grote bedrijven. In Zeeland, Limburg en Gelderland is de verdeling tamelijk kleinschalig. In Gelderland is het percentage bedrijven kleiner dan 120 sbe 61%. Bedrijven met een omvang tussen 120 en 180 sbe komen hier minder voor. In Zuid-Holland is een derde deel van de bedrijven groter dan 180 sbe. Gecombineerde bedrijven met een omvang tussen 120 en 180 sbe komen veel voor in Drenthe.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat de landbouw in Nederland in alle typen betrekkelijk kleinschalig is. Vooral in de overige veehouderij en overige tuinbouw komen veel kleine bedrijven voor en meestal in provincies met overwegend zandgrond zoals Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg.

Bedrijven van middelgrote omvang komen vooral voor in de melkveehouderij zoals o.a. het geval is in Croningen, Friesland en Zuid-Holland.

Glastuinbouw- en akkerbouwbedrijven zijn relatief groot. Deze grote bedrijven zijn voornamelijk te vinden in Zuid-Holland en de IJsselmeerpolders.

Er moet rekening mee gehouden worden dat de ontwikkelingsfase van de bedrijven kon verschillen. Een bedrijf dat kleiner dan 120 sbe is, kan bijvoorbeeld in handen zijn van een ouder bedrijfs- hoofd zonder opvolger die het rustig aan is gaan doen.

6. DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING

6.1 De ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten

In de periode 1971-1976 is het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten op hoofdberoepsbedrijven gedaald met gemiddeld 2,8% per jaar. Onder vaste mannelijke arbeidskrachten worden hier de regelmatig 15 uur of meer per week op het bedrijf werkzame arbeidskrachten verstaan. Deze afname van 2,8% is een geringere afname dan die in de voorgaande jaren (zie tabel 6.1).

Tabel 6.1 Aantal vaste mannelijke arbeidskrachten op hoofdberoepsbedrijven. Ontwikkeling 1960-1976

	Gemiddelde mutatie in % per jaar				
	1960/ 1965	1965/ 1970	1970/ 1975	1974/ 1976	1971/ 1976
Bedrijfshoofden	-2,1	-3,1	-2,5	-2,7	-2,5
Meewerkende zoons	-6,0	-7,1	-8,9	-3,6	-8,2
Ov.arbeidskrachten	-6,5	-5,0	-2,9	-0,4	-1,8
Totaal	-3,9	-4,2	-3,3	-2,4	-2,8

Deze geringe afname wordt voornamelijk veroorzaakt door de ontwikkeling in de periode 1974-1976, welke nogal afwijkend binnen de periode is. Met name in deze periode vond een sterk verminderde afname plaats van het aantal meewerkende zoons en het aantal overige arbeidskrachten (dit zijn voornamelijk niet-gezinsarbeidskrachten). Deze geringe teruggang kan veroorzaakt zijn door een gebrek aan werkgelegenheid buiten de landbouw. De laatste jaren is er echter weer sprake van een snelle daling van het aantal meewerkende zoons. Ook de Rijksgroepsregeling zelfstandigen in het kader waarvan veel agrariërs een uitkering hebben gekregen droeg bij tot dit vertragend effect. Bedrijven die anders zouden zijn opgeheven, konden door de uitkering (voorlopig) blijven bestaan.

De bedrijfshoofden vormen met 73% in 1976 de belangrijkste groep van de mannelijke arbeidskrachten. Het aantal bedrijfshoofden nam t.o.v. de meewerkende zoons en de overige arbeidskrachten slechts in geringe mate af. Absoluut was dit toch nog een afname van 18.075 personen.

Het aantal vaste vrouwelijke arbeidskrachten, dit zijn voornamelijk meewerkende echtgenotes, maakte in 1976 26% van het totale aantal vaste arbeidskrachten uit. In 1976 bedroeg dit aantal 66.585, wat ten opzichte van 1971 een lichte toeneming betekent.

In tegenstelling tot eerdere jaren blijkt het aantal vrouwelijke arbeidskrachten na 1975 weer iets af te nemen.

Uit bijlage 5 blijkt dat in alle provincies het totale aantal arbeidskrachten, zij het in meer of mindere mate dan in Nederland geheel, daalde. In de noordelijke provincies Groningen, Friesland, Drenthe en tevens in Zeeland, was de daling relatief sterk. In de oostelijke provincies Overijssel en Gelderland was de daling duidelijk minder en gelijk aan de landelijke afname. Ook in de westelijke provincies was de afname relatief vrij gering. Met name in Zuid-Holland was dit het geval; het aantal arbeidskrachten nam hier "slechts" met 7% af. Dit wordt verklaard door de geringe afname van arbeidskrachten in de tuinbouw. In Utrecht en Limburg lag de afname iets boven het landelijk gemiddelde, in Noord-Brabant iets beneden.

Uit bijlage 5 blijkt eveneens dat het aantal bedrijfshoofden in de diverse provincies evenals in Nederland geheel relatief in geringe mate is afgenomen. Slechts in Drenthe en Overijssel wijkt de afname sterk af van de landelijke. In Drenthe nam het aantal bedrijfshoofden namelijk sterk af (17%) en in Overijssel was de afname relatief zeer gering (8%). In de IJsselmeerpolders nam het aantal bedrijfshoofden toe, wat veroorzaakt wordt door de toename van het aantal bedrijven. In de overige provincies ligt de afname om en nabij het landelijk gemiddelde van 12%.

Het aantal meewerkende zoons nam in alle provincies, met uitzondering van Groningen, sterker af dan de overige mannelijke arbeidskrachten. In Drenthe en Zeeland was deze daling relatief erg groot (39%). In Gelderland was deze veel minder sterk (22%). De afname in Friesland was gelijk aan de gemiddelde landelijke afname. In Overijssel, Utrecht en Noord-Brabant was de afname van het aantal meewerkende zoons wat minder sterk dan landelijk in tegenstelling tot Groningen, Noord- en Zuid-Holland en Limburg waar de afname juist sterker was dan in Nederland geheel.

De afname van het aantal overige arbeidskrachten varieert sterk van provincie tot provincie en wijkt tevens aanzienlijk af van de landelijke afname. Slechts in Noord-Brabant en Drenthe was de afname ongeveer gelijk aan die van Nederland geheel. In Zuid-Holland en Limburg vond een stijging plaats van het aantal overige arbeidskrachten. Deze toename blijkt voornamelijk in de tuinbouw voor te komen. Daardoor was ook de totale afname in Noord-Holland betrekkelijk gering. In Groningen en Zeeland, provincies met veel akkerbouwbedrijven, was de afname erg sterk resp. 36% en 30%. In Friesland (24%) en Utrecht (20%) vond een minder sterke afname plaats maar deze was toch nog veel groter dan in Nederland geheel, in Overijssel en Gelderland bedroeg deze 17%.

6.2 Arbeidskrachten per bedrijfstype

De verdeling van de arbeidskrachten over de diverse bedrijfs-

typen wordt bepaald door de aantallen bedrijven per bedrijfstype en de arbeidsbezetting per bedrijf. De aantallen bedrijven per bedrijfstype zijn in hoofdstuk 1.3 reeds aan de orde gekomen. De arbeidsbezetting per bedrijf zal besproken worden, waarna ingegaan kan worden op de verdeling van de arbeidskrachten over de bedrijfstypen.

De gemiddelde mannelijke arbeidsbezetting per bedrijf daalt de laatste jaren nauwelijks meer. In 1960 bedroeg ze nog 1,73, in 1971 1,42 en in 1976 1,41. De geringe afname wordt vooral veroorzaakt door de verminderde daling van het aantal overige arbeidskrachten, voor verdere daling is weinig ruimte meer. Deze ontwikkeling geldt ook voor de meeste provincies, hoewel de afname in de periode 1971-1976 meestal sterker was dan de landelijke afname, zie tabel 6.2.

Tabel 6.2 Gemiddelde arbeidsbezetting per provincie

	1976	Mutatie t.o.v. 1971
Groningen	1,37	-0,09
Friesland	1,40	-0,04
Drenthe	1,27	-0,03
Overijssel	1,28	-0,04
Gelderland	1,26	-0,02
Utrecht	1,38	-0,05
Noord-Holland	1,66	+0,02
Zuid-Holland	1,89	+0,10
Zeeland	1,32	-0,11
Noord-Brabant	1,25	
Limburg	1,26	+0,02
IJsselmeerpolders	1,78	-0,12
Nederland	1,41	-0,01

Vooraf in Groningen, Zeeland en de IJsselmeerpolders was de daling duidelijk groter dan in Nederland geheel. In Noord- en Zuid-Holland en Limburg nam de gemiddelde arbeidsbezetting iets toe.

Per bedrijfstype zijn er verschillen wat betreft de arbeidsbezetting. Zo is deze op de tuinbouwbedrijven aanmerkelijk hoger dan op andere bedrijfstypen. Met name in de glastuinbouw komen veel bedrijven voor (+ 50%) met een arbeidsbezetting van twee of meer man. De overige bedrijfstypen zijn meestal eenmansbedrijven.

Arbeidskrachten per bedrijfstype

In Nederland was in 1976 ruim twee vijfde van de vaste mannelijke arbeidskrachten werkzaam op de melkveebedrijven, 6% op

intensieve veehouderij- en gecombineerde bedrijven, 9% op overige veehouderijbedrijven, een tiendedeel op akkerbouwbedrijven en ruim een kwart op tuinbouwbedrijven (zie bijlage 6).

Uit combinatie van de verdeling van de bedrijfstypen over de provincies (hoofdstuk 2), de aantallen bedrijven per bedrijfstype (par. 1.3) en de arbeidsbezetting per bedrijf volgt de verdeling van de arbeidskrachten over de bedrijfstypen per provincie.

In Groningen komt zowel op de melkvee- als op de akkerbouwbedrijven twee vijfde van de vaste mannelijke arbeidskrachten voor. 8% werkt op gecombineerde bedrijven. In Friesland, waar voornamelijk melkveebedrijven voorkomen, werkt vier vijfde van de arbeidskrachten op dit bedrijfstype. In Drenthe is ruim de helft van de arbeidskrachten werkzaam op melkveebedrijven, terwijl een vijfde op de akkerbouwbedrijven voorkomt. 8% werkt op gemengde bedrijven. Ook in Overijssel zijn de arbeidskrachten voornamelijk geconcentreerd op melkveebedrijven. Ruim driekwart is op dit type bedrijven werkzaam en 13% werkt op de overige veehouderijbedrijven. In Gelderland zijn de arbeidskrachten minder geconcentreerd op enkel melkveebedrijven. Op de veehouderijbedrijven samen werkt echter toch vier vijfde van de arbeidskrachten. 14% is werkzaam op tuinbouwbedrijven. In Utrecht werkt twee derde van de arbeidskrachten op melkveebedrijven, een vijfde op tuinbouwbedrijven en 9% op overige veehouderijbedrijven.

Noord-Holland is een provincie waar veel tuinbouw voorkomt. Bijna twee derde van de arbeidskrachten is op deze bedrijven werkzaam, waarvan de meeste op de overige tuinbouwbedrijven. 28% werkt op melkveebedrijven. In Zuid-Holland werkt 70% van de arbeidskrachten op tuinbouwbedrijven, van wie 50% op glastuinbouw en 20% op overige tuinbouwbedrijven. Een vijfde werkt op melkveebedrijven. In Zeeland is de helft van de arbeidskrachten werkzaam op akkerbouwbedrijven. Een vijfde op gecombineerde en 17% op overige tuinbouwbedrijven. In Noord-Brabant werkt ruim twee vijfde op melkveebedrijven en 15% op intensieve- en overige veehouderijbedrijven. In Limburg is een vijfde van de arbeidskrachten werkzaam op melkveebedrijven en 13% op intensieve- en overige veehouderijbedrijven. Op de tuinbouwbedrijven werkt bijna een derde van de arbeidskrachten. 17% werkt op gecombineerde bedrijven. In de IJsselmeerpolders, waar veel akkerbouw voorkomt, is 56% van de arbeidskrachten op dit bedrijfstype werkzaam.

6.3 Vrouwelijke arbeidskrachten

De vrouwelijke arbeidskrachten bestaan voornamelijk uit meewerkende echtgenotes. De boerin heeft meestal een dubbele taak. Naast haar gezinstak wordt er ook van haar verwacht dat ze op het bedrijf een belangrijke arbeidsprestatie levert. Enkele bedrijfswerkzaamheden die door de boerin waargenomen worden zijn

o.a. helpen met melken, boekhouden, voeren van jongvee, kaas maken, helpen met hooien en onderhouden van de moestuin.

Het aantal vrouwelijke arbeidskrachten was in 1976 66.585. Het percentage vrouwelijke arbeidskrachten verschilt per provincie (zie tabel 6.3).

Tabel 6.3 Vrouwelijke arbeidskrachten in % van het totale aantal arbeidskrachten

Groningen	21	Zuid-Holland	18
Friesland	23	Zeeland	16
Drenthe	31	Noord-Brabant	33
Overijssel	35	Limburg	36
Gelderland	30	IJsselmeer-	
Utrecht	26	polders	15
Noord-Holland	13	Nederland	26

In Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg bestaat ongeveer een derde deel van het totale aantal arbeidskrachten uit vrouwen. Opvallend is dat dit provincies zijn met vrij veel kleine bedrijven, zie hoofdstuk 5. In provincies met meer grote bedrijven zoals Groningen, Zeeland, Noord-Holland, Zuid-Holland en de IJsselmeerpolders is het percentage vrouwelijke arbeidskrachten lager. In Friesland en Utrecht ligt dit rond het landelijke gemiddelde.

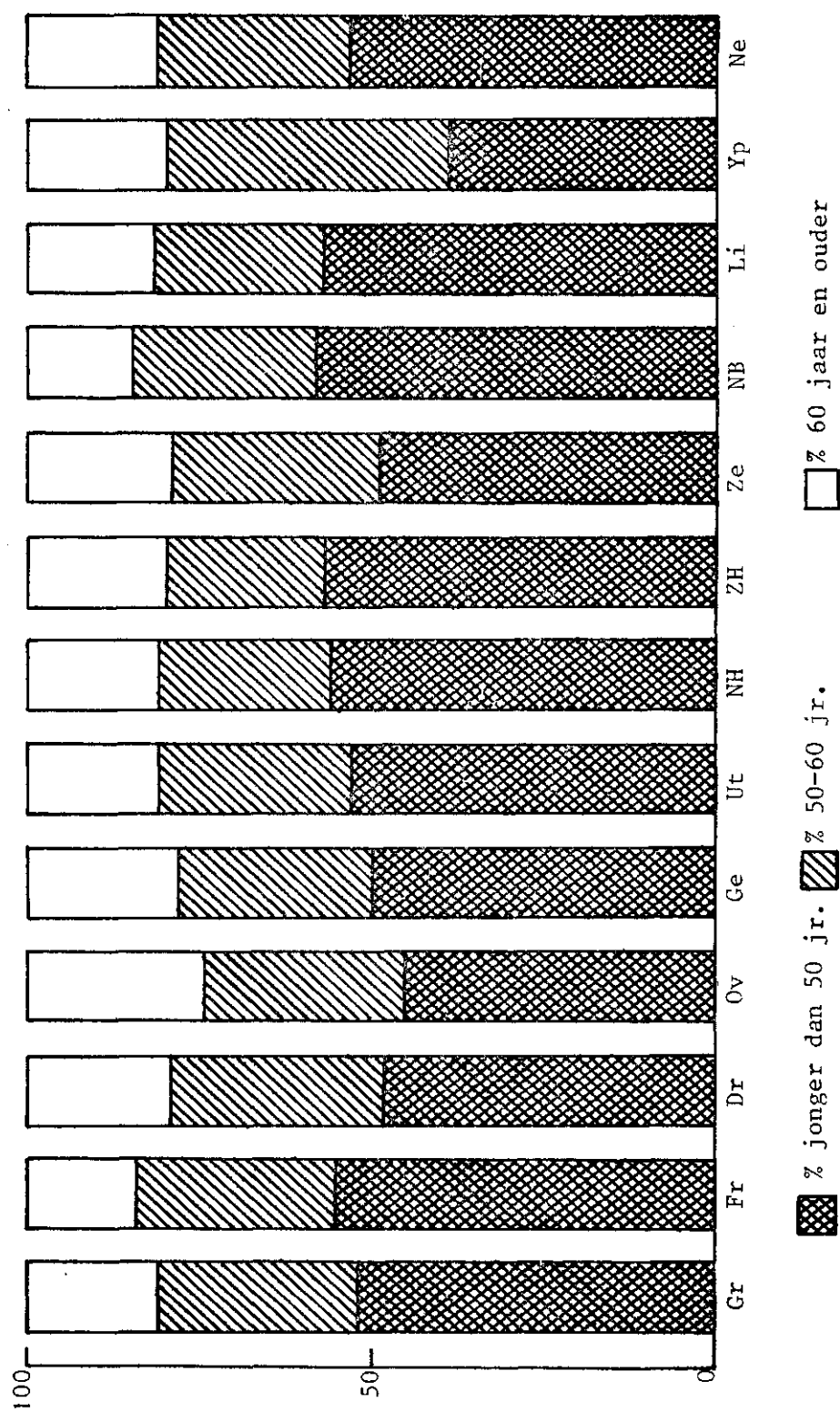
Over de positie van de boerin op een bedrijf zijn weinig exacte gegevens bekend. In Friesland, Drenthe en Overijssel werd rond 1973 door het LEI een enquête gehouden ten behoeve van een onderzoek naar de opvattingen over beroepsverandering. Uit deze enquête bleek o.a. dat vrijwel alle boerinnen zelf uit een agrarisch milieu kwamen.

In Drenthe werkten meer vrouwen mee op het bedrijf (96%) dan in Overijssel (91%) en Friesland (72%). Dat in Drenthe niet alleen meer boerinnen meewerken, maar ook meer ingeschakeld zijn bij zwaarder werk, blijkt wel uit tabel 6.4. Desondanks vindt slechts 39% van de drentse boerinnen dat ze te weinig vrije tijd hebben in tegenstelling tot 51% in Overijssel en 47% in Friesland.

Tabel 6.4 Verdeling van het aantal boerinnen naar categorie werkzaamheden (in % van het aantal meewerkende boerinnen)

	Friesland	Drenthe	Overijssel
Hooien + melken	29	64	45
Melken	27	14	19
Hooien	19	13	15
Niet melken + niet hooien	25	9	21

Figuur 7.1 Leeftijdsopbouw van bedrijfschouften per provincie (1976)

7. DE LEEFTIJD VAN DE BEDRIJFSHOOFDEN

In de landbouw is er sprake van een verouderde leeftijdsopbouw (zie figuur 7.1). Veel mensen zijn namelijk in het begin van de vijftiger jaren boer geworden. Daar het aantal toetredende jongeren in de loop van de tijd is afgenomen, zijn er nu relatief veel mensen in de oudere leeftijdsklassen.

Bijna de helft van de Nederlandse bedrijfshoofden is ouder dan vijftig jaar. Een vijfde deel is 60 jaar of ouder, 28% van de bedrijfshoofden heeft een leeftijd tussen 50 en 60 jaar. Dezelfde leeftijdsopbouw is terug te vinden bij de bedrijfshoofden in Groningen en Utrecht. In de overige provincies wijkt de leeftijdsopbouw in meer of mindere mate af van de landelijke. Zo is het percentage bedrijfshoofden van 60 jaar en ouder in Drenthe, Overijssel en Zeeland hoger dan in Nederland geheel. In Overijssel is dit percentage zelfs 26%. In deze provincies zijn de jongere bedrijfshoofden ondervertegenwoordigd. Dit wordt veroorzaakt doordat men hier, evenals elders op de oostelijke zandgronden, meestal pas op latere leeftijd bedrijfshoofd wordt en later ophoudt met boeren dan in de andere provincies.

Bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar komen veel voor in Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg. In Noord-Brabant is zelfs 58% van de bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar. De leeftijdsopbouw in Friesland, Gelderland en Noord-Holland wijkt minder sterk af van de landelijke. In Noord-Holland en Friesland is de leeftijdsopbouw wat jonger, in Gelderland wat ouder dan in Nederland geheel. In de IJsselmeerpolders zijn de bedrijfshoofden met een leeftijd tussen de 50 en 60 jaar sterk vertegenwoordigd namelijk met 41%. Het percentage jonge bedrijfshoofden is daarentegen laag 39%.

Tabel 7.1 Leeftijdsopbouw per bedrijfstype in Nederland

	Jonger dan 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder
1	51	29	20
2	64	23	13
3	46	29	25
4	48	30	22
5	67	14	19
6	59	24	17
7	47	30	23
8	53	28	19

Uit tabel 7.1 blijkt dat de leeftijdsopbouw van de bedrijfs-
hoofden in Nederland varieert per bedrijfstype. Op de melkvee-
bedrijven is de helft van de bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar en
een vijfde is 60 jaar of ouder. De leeftijdsopbouw op de intensie-
ve veehouderijbedrijven is relatief jong. Slechts 13% van de be-
drijfshoofden is 60 jaar of ouder. Op de overige veehouderijbedrij-
ven zijn de bedrijfshoofden van 60 jaar of ouder relatief sterk
vertegenwoordigd. Een vierde deel valt in deze leeftijdsklasse.
Bedrijfshoofden jonger dan 50 komen hier relatief weinig voor,
alhoewel dit toch nog 46% is. Ook op de akkerbouwbedrijven zijn
relatief weinig bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar en komen er
meer oudere bedrijfshoofden voor, met name in de leeftijdsklasse
van 50-60 jaar. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de
glastuinbouw is relatief jong; 67% is jonger dan 50 jaar. Het per-
centage met een leeftijd tussen 50 en 60 is gering namelijk 14%.
In de overige tuinbouw is het percentage bedrijfshoofden jonger
dan 50 jaar bijna 60%. Een vierdedeel heeft een leeftijd tussen
de 50 en 60 jaar. De leeftijdsopbouw op de gecombineerde bedrij-
ven is relatief oud. Slechts 47% van de bedrijfshoofden is jonger
dan 50 jaar. Het percentage oudere bedrijfshoofden is hier hoger.
Met name in de leeftijdsklasse van 50 tot 60 jaar namelijk 30%.

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de provincies
is per bedrijfstype weergegeven in bijlage 7.

Op de melkveebedrijven in Overijssel en in mindere mate in
Gelderland, Zuid-Holland en Drenthe vindt vergrijzing van de
leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden plaats. Dit betekent dat
het percentage oudere bedrijfshoofden steeds groter wordt. In
Overijssel is 56% van de bedrijfshoofden 50 jaar of ouder. De leef-
tijdsopbouw in Groningen, Friesland, Utrecht en Noord-Holland
wijkt af van de landelijke leeftijdsopbouw. In deze provincies
zijn meer (+ 53%) jonge bedrijfshoofden en minder (+ 18%) oude
bedrijfshoofden. In Zuid-Holland is het percentage oude bedrijfs-
hoofden juist hoger (22%) en het percentage tussen de 50 en 60
jaar lager dan in Nederland geheel. In Drenthe zijn de bedrijfs-
hoofden met een leeftijd van 50-60 jaar relatief sterk vertegen-
woordigd. In de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg
is een relatief jonge leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op
de melkveebedrijven.

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op de intensieve
veehouderijbedrijven in Noord-Brabant en Limburg is duidelijk jon-
ger dan van de bedrijfshoofden in Overijssel en Gelderland. Verge-
leken met de landelijke leeftijdsopbouw in de intensieve veehoude-
rij is deze in de zuidelijke provincies jonger (67% is jonger dan
50 jaar) en in de oostelijke provincies ouder.

Zoals reeds eerder vermeld is de leeftijdsopbouw van de be-
drijfshoofden op intensieve veehouderijbedrijven relatief vrij
jong.

Op de overige veehouderijbedrijven in Overijssel en Gelderland wijkt de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden iets af van de landelijke leeftijdsopbouw. In Overijssel is deze iets jonger, in Gelderland daarentegen iets ouder. In Noord- en Zuid-Holland is het percentage bedrijfshoofden van 60 jaar of ouder aanzienlijk hoger dan landelijk. In Noord-Holland is dit een derde, in Zuid-Holland is dit bijna de helft van de bedrijfshoofden. In Noord-Brabant en Limburg zijn de bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar daarentegen sterker vertegenwoordigd. 53% in Noord-Brabant is jonger dan 50 jaar, hetgeen t.o.v. de andere provincies vrij veel is.

Op de akkerbouwbedrijven in Groningen en Drenthe wijkt de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden weinig af van de landelijke. In bovenstaande provincies is deze namelijk wat jonger. In Zeeland waar veel akkerbouwbedrijven voorkomen is de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden praktisch gelijk aan die van Nederland geheel in de akkerbouw. In Noord-Holland komen aanzienlijk meer bedrijfshoofden voor die jonger dan 50 jaar zijn dan landelijk. Het percentage met een leeftijd tussen 50 en 60 jaar is zowel t.o.v. de andere provincies als t.o.v. Nederland vrij laag. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in Zuid-Holland en Noord-Brabant is relatief oud.

Zoals reeds eerder vermeld is de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op de glastuinbouwbedrijven relatief jong. In Zuid-Holland komt het percentage bedrijfshoofden met een leeftijd van jonger dan 50 jaar overeen met dat van Nederland geheel. In Noord-Holland is dit iets lager. In beide provincies is het percentage bedrijfshoofden tussen de 50 en 60 jaar aanzienlijk hoger dan in Nederland geheel. Dit geldt tevens voor de leeftijdsopbouw in Gelderland. In Limburg is driekwart van de bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar. Het percentage van 60 jaar of ouder is hier gering (7%).

In Noord-Holland is de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op de overige tuinbouwbedrijven wat jonger dan in Nederland geheel. In Zuid-Holland is deze daarentegen wat ouder. In Noord-Brabant en Limburg komen meer bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar voor op de overige tuinbouwbedrijven dan in Noord- en Zuid-Holland en Nederland geheel. In Gelderland is het percentage bedrijfshoofden van 60 jaar of ouder duidelijk hoger dan in de andere provincies.

In Drenthe, Noord-Brabant en Zeeland is ongeveer de helft van de bedrijfshoofden op de gecombineerde bedrijven jonger dan 50 jaar. Dit is iets meer dan in Nederland geheel. In Gelderland is de leeftijdsopbouw aanzienlijk ouder dan landelijk. In mindere mate geldt dit ook voor Zuid-Holland. De bedrijfshoofden in Limburg hebben dezelfde leeftijdsopbouw als landelijk.

Tabel 8.1 Productie per arbeidskracht

	Nederland			Groningen			Friesland		
	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil
1	71,6	98,9	38	73,0	105,1	44	79,9	110,9	39
2	85,6	119,2	39	75,7	102,7	36	74,1	101,0	36
3	78,8	97,5	24	69,9	80,4	15	73,6	81,1	10
4	87,0	114,1	31	88,3	125,4	42	80,4	112,9	40
5	90,0	106,6	18	92,2	96,9	21	54,9	66,6	21
6	75,3	95,5	27	99,8	132,3	33	64,4	90,3	40
7	83,7	108,3	29	94,7	116,9	23	84,4	109,7	30
8	78,2	102,7	31	82,9	113,7	37	79,2	108,5	37

	Drenthe			Overijssel			Gelderland		
	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil
1	69,6	95,2	37	62,4	85,5	37	62,8	86,8	38
2	71,1	106,9	50	74,0	107,3	45	75,0	107,9	44
3	74,5	86,9	17	68,7	92,0	34	71,0	91,3	29
4	76,6	107,3	40	82,6	108,7	32	85,2	97,3	14
5	89,2	105,9	19	47,4	71,2	50	70,8	103,2	46
6	76,1	93,3	23	50,6	61,2	21	84,6	100,3	19
7	79,3	104,0	31	74,7	90,6	21	76,6	90,8	19
8	72,9	99,1	36	63,8	87,5	37	68,5	92,1	34

	Utrecht			Noord-Holland			Zuid-Holland		
	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil
1	78,4	101,6	30	75,6	96,6	34	77,8	97,0	25
2	74,7	110,4	48	70,8	71,5		54,3	76,5	41
3	84,7	103,9	23	91,1	89,0	-2	65,0	70,9	9
4	45,6	36,7	-20	91,5	117,5	28	85,2	111,3	31
5	74,5	90,0	21	67,4	88,3	31	100,1	110,6	10
6	73,5	87,5	19	70,3	96,9	38	54,0	67,3	25
7	101,9	106,4	4	88,9	110,9	16	80,7	99,8	24
8	78,4	99,3	27	74,4	96,4	32	82,4	97,9	19

	Zeeland			Noord-Brabant			Limburg		
	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil	1971	1976	Perc. verschil
1	68,9	104,1	51	77,9	116,6	50	79,7	113,9	43
2	75,2	116,2	55	98,1	135,5	38	102,5	132,4	29
3	71,8	81,9	14	91,4	115,6	26	85,2	107,9	27
4	86,1	106,6	24	85,5	107,9	26	59,8	71,4	19
5	75,3	111,3	54	98,1	132,9	35	99,0	118,8	20
6	91,8	105,4	15	91,8	118,6	29	97,2	117,0	20
7	76,3	97,7	28	84,6	116,2	37	30,1	103,8	30
8	83,2	104,0	25	86,2	119,9	39	87,5	112,4	28

IJsselmeerpolders			
		Perc. verschil	
1	96,6	139,1	44
2	117,3	163,9	40
3	120,6	151,1	25
4	106,9	136,7	28
5	95,4	114,9	20
6	128,6	149,5	16
7	108,8	157,3	45
8	108,9	141,5	30

8. PRODUCTIE PER ARBEIDSKRACHT

Het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht (v.a.k.) kan worden beschouwd als een globale indicatie voor de arbeidsproduktiviteit. Bij deze benadering wordt echter geen rekening gehouden met verschillen in (netto)productie per ha gewas en per dier. De toename van de gewas- en dierproduktiviteit (hogere kg-opbrengsten, betere voederconversie e.d.) worden dus bij een beschouwing over de toename van het aantal sbe per v.a.k. in de loop van de tijd buiten beschouwing gelaten. Ook is het mogelijk, dat de (netto)productie per ha gewas en per dier van bedrijf tot bedrijf, of tussen de onderscheiden groepen van bedrijven verschillen vertoont. Hiermee wordt eveneens bij deze benadering geen rekening gehouden.

Indien een bedrijf een omvang van ongeveer 120 sbe heeft mag verwacht worden dat het produktieve werkgelegenheid kan bieden aan één volwaardige arbeidskracht. Veel bedrijven hebben echter een kleinere omvang dan 120 sbe of meerdere arbeidskrachten. Daardoor lag in 1976 op bijna twee derde van de bedrijven de productie per man beneden 120 sbe en op 40% van de bedrijven beneden 80 sbe.

Verschillen in productie per man hangen nauw samen met de bedrijfsomvang en met de arbeidsbezetting. De ontwikkeling van de productie per man is zowel afhankelijk van de vergroting van de bedrijfsomvang als van de vermindering van het aantal arbeidskrachten. Om een beschouwing over de productie per arbeidskracht beter tot z'n recht te doen komen zal evenals bij de beschouwing van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte het geval was een uitsplitsing naar bedrijfstype plaatsvinden.

Uit tabel 8.1 blijkt dat de arbeidsproduktiviteit van alle bedrijven in Nederland in de periode 1971-1976 met 31% of wel 5,5% gemiddeld per jaar is toegenomen. Dit was zeer belangrijk gezien de geringe mogelijkheden de oppervlakte cultuurgrond uit te breiden. De toename vond plaats in alle bedrijfstypen, waarbij de arbeidsproduktiviteit op de melkveebedrijven en intensieve veehouderijbedrijven de sterkste groei onderging.

Deze groei wordt op de melkveebedrijven veroorzaakt door een daling van het aantal arbeidskrachten en een toename van de productieomvang in sbe. Op de intensieve veehouderijbedrijven werd de groei door een toename van het aantal arbeidskrachten en een nog sterkere toename van de productie in sbe veroorzaakt. Op de akkerbouwbedrijven droegen produktievergroting en vermindering van het aantal arbeidskrachten ongeveer in gelijk mate bij tot een hogere productie per man. Op de glastuinbouwbedrijven veranderde het aantal arbeidskrachten niet, de productie in sbe steeg waardoor de arbeidsproduktiviteit toenam. De toename van de productie per man werd op de gecombineerde bedrijven veroorzaakt door een daling van zowel de productie in sbe als het aantal arbeidskrachten.

In de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg nam de produktie per man op de melkveebedrijven duidelijk meer toe dan in de overige provincies, resp. met 50% en 43%. Alleen Groningen hield gelijke tred hiermee, daar in deze noordelijke provincie ook een sterke toename plaatsvond (44%). In Friesland, Drente, Overijssel en Gelderland was de stijging van de arbeidsproduktiviteit lager, namelijk rond de 38%, in Noord-Holland en Utrecht was dit nog iets lager. De toename van de arbeidsproduktiviteit in Zuid-Holland was met 25% betrekkelijk gering.

Reeds eerder werd geconstateerd dat de oppervlakte vergroting op de intensieve veehouderijbedrijven in de oostelijke provincies sneller verliep dan in de zuidelijke provincies. Uit tabel 8.1 blijkt ook het aantal sbe per man in Overijssel en Gelderland sneller toe te nemen dan in Noord-Brabant en Limburg.

In alle vier provincies nam het aantal arbeidskrachten toe maar het aantal sbe nog sterker. In Overijssel en Gelderland is dit verschil in toename echter aanzienlijk groter zodat de toename van de arbeidsproduktiviteit in deze provincies sterker was.

De ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit op de overige veehouderijbedrijven varieerde nogal per provincie. In Overijssel en Gelderland nam de produktie per man vrij sterk toe. In Noord-Brabant en Limburg vond een minder sterke toename plaats van tegen de 30%. De arbeidsproduktiviteit nam in Zuid-Holland slechts met 9% toe. In Noord-Holland nam de produktie per man met 2% af, dit werd veroorzaakt doordat het aantal arbeidskrachten ruim twee keer zo snel toenam als de produktie in sbe.

De produktie per man op de akkerbouwbedrijven nam in Groningen en Drenthe met resp. 42 en 40% vrij sterk toe. In Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant was de toename minder, rond de 28%. In Utrecht komen weinig akkerbouwbedrijven voor, de produktie in sbe nam hier af en het aantal arbeidskrachten nam nog sterker af wat een daling van de arbeidsproduktiviteit van 20% tot gevolg had.

Op de glastuinbouwbedrijven in Zuid-Holland vond slechts een toename van de arbeidsproduktiviteit plaats met 10%. In Noord-Holland was de toename veel groter namelijk 31%. Het grote verschil in toename wordt veroorzaakt doordat in Noord-Holland de toename van de produktie in sbe groter was dan in Zuid-Holland, terwijl in beide provincies het aantal arbeidskrachten enigszins afnam. In Gelderland waar minder glastuinbouwbedrijven voorkomen dan in de westelijke provincies nam de arbeidsproduktiviteit met 46% sterk toe.

Ook op de overige tuinbouwbedrijven nam de produktie per man in Noord-Holland sterker (38%) toe dan in Zuid-Holland, hoewel de toename van 25% in Zuid-Holland geenszins gering te noemen is. In Noord-Brabant vond een toename plaats van tegen de 30%, wat vrij aanzienlijk is. De toename in Gelderland en Limburg was betrekkelijk gering.

Op de gecombineerde bedrijven in Drenthe, Zeeland en Limburg nam de arbeidsproduktiviteit in gelijke mate toe met 30%. In de

overige provincies varieert de toename nogal. Zo was de toename in Noord-Holland vrij groot met 37% en in Gelderland met net 20% betrekkelijk gering.

In de IJsselmeerpolders steeg de arbeidsproduktiviteit sterk, gecombineerde bedrijven komen hier echter weinig voor. Samenvattend: Evenals voor Nederland geheel vond in de meeste provincies de sterkste groei van de arbeidsproduktiviteit plaats op melkvee- of intensieve veehouderijbedrijven.

9. DE PRODUKTIEINTENSITEIT

9.1 Produktieintensiteit per provincie

Tussen bedrijven doen zich grote verschillen voor in de gebruikswijze van de grond. Een maatstaf voor de intensiteit van het grondgebruik is het aantal sbe per ha.

De produktieintensiteit verschilt sterk per bedrijfstype. Op de niet-grondgebonden bedrijfstypen zoals de intensieve veehouderij- en de glastuinbouwbedrijven is deze duidelijk hoger dan op de grondgebonden bedrijfstypen zoals de melkveehouderij- en overige veehouderijbedrijven, de akkerbouw-, overige tuinbouw- en gecombineerde bedrijven.

Het gemiddelde aantal sbe per ha per provincie hangt uiteraard af van het voorkomen van bepaalde bedrijfstypen. Daarnaast speelt echter ook de grootte van de bedrijven een rol. Het is namelijk gebleken dat veel kleine bedrijven extensief gevoerd worden. Een belangrijke verklaring voor dit verschijnsel geeft de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden. De kleine bedrijven worden voor het merendeel beheerd door oudere bedrijfshoofden. Veel van de oudere bedrijfshoofden op kleinere bedrijven hebben geen opvolger. Het geringe aantal sbe per ha op veel van deze bedrijven houdt dan ook waarschijnlijk verband met het aflopend karakter ervan. Kleine bedrijven met jonge bedrijfshoofden zijn vaak intensiever. Op grond van het voorkomen van bepaalde bedrijfstypen en de daarmee samenhangende bedrijfsomvang zijn de verschillen in intensiteit van de bedrijven per provincie te verklaren.

Uit tabel 9.1 blijkt dat het gemiddeld aantal sbe per ha in Noord- en Zuid-Holland relatief erg hoog is. Dit wordt veroorzaakt door het voorkomen van grote glastuinbouwbedrijven.

Tabel 9.1 Ontwikkeling gemiddeld aantal sbe per ha per provincie 1976

	Sbe/ha 1976	Mutatie in % van 1976		Sbe/ha 1976	Mutatie in % van 1976
Groningen	5,0	+12	Zeeland	5,8	+5
Friesland	5,8	+17	Noord-Brabant	9,1	+29
Drenthe	5,4	+15	Limburg	11,1	+15
Overijssel	6,8	+24	IJsselmeer-		
Gelderland	8,7	+11	polders	6,1	+13
Utrecht	9,1	+16	Nederland	9,8	+17
Noord-Holland	10,7	+16			
Zuid-Holland	17,5	+16			

In Noord-Brabant en Limburg is de gemiddelde intensiteit wat lager, maar toch nog vrij aanzienlijk, door het voorkomen van intensieve veehouderijbedrijven. In Drenthe, Overijssel en Zeeland komen weinig niet-grondgebonden bedrijfstypen voor en tevens is het percentage bedrijven kleiner dan 120 sbe hier vrij hoog. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het aantal sbe per ha in deze provincies relatief laag is. Ook in Gelderland is het percentage kleine bedrijven hoog, maar doordat hier nog vrij veel intensieve veehouderijbedrijven voorkomen is het aantal sbe per ha gemiddeld niet zo laag als in Overijssel. In Groningen en Friesland is het gemiddeld aantal sbe per ha relatief gering vanwege het nauwelijks voorkomen van niet-grondgebonden bedrijfstypen. In Utrecht is de intensiteit op de overige veehouderijbedrijven relatief hoog waardoor het gemiddeld aantal sbe per ha in deze provincie nog vrij hoog is.

9.2 Ontwikkeling van de produktieintensiteit 1971-1976

In de periode 1971-1976 is het gemiddelde aantal sbe per ha op de bedrijven in Nederland toegenomen met 17%. Op de melkveebedrijven kwam de intensivering tot uiting in de vergroting van de veedichtheid. Deze intensivering werd o.a. veroorzaakt door een toenemend gebruik van ligboxenstallen en het gebruik van het arbeidsextensieve gewas snijmais als ruwvoer. Het aantal sbe per ha nam op de melkveebedrijven toe van 6,3 in 1971 tot 7,5 in 1976, zie tabel 9.2.

Op de intensieve veehouderijbedrijven vond door het gebruik van nieuwe technieken en gebouwen de sterkste intensivering plaats namelijk met 31%. Op de overige veehouderijbedrijven was de intensivering minder sterk dan op de melkveebedrijven en intensieve veehouderijbedrijven, maar deze beroeg toch 15%. Het aantal sbe per ha nam op akkerbouwbedrijven, de overige tuinbouwbedrijven en de gecombineerde bedrijven relatief weinig toe resp. met 9%, 9% en 10%. De glastuinbouwbedrijven werden o.a. door toename van de glasbloementeel belangrijk intensiever (een toename van 23%).

Tabel 9.2 Ontwikkeling sbe per ha per bedrijfstype

	1976	Mutatie in % van 1971
1	7,5	+19
2	34,0	+31
3	10,0	+15
4	4,8	+ 9
5	185,1	+23
6	26,6	+ 9
7	7,4	+10

In de provincies vond eveneens een intensivering plaats. De intensivering in een provincie en de intensivering in een bedrijfstype zijn van elkaar afhankelijk. Zo is het logisch dat de intensivering in Zeeland vrij gering is (5%) omdat de intensivering in de akkerbouw vrij gering is. In Overijssel en Noord-Brabant was de toename relatief sterk. In Overijssel bedroeg deze bijna een vierdedeel en in Noord-Brabant zelfs 30%. In Friesland, Drenthe, Noord-Holland, Zuid-Holland en Limburg lag de gemiddelde toename rond die van Nederland geheel. In Groningen en Gelderland was de intensivering iets minder dan landelijk.

Op de melkveebedrijven in de provincies nam het aantal sbe per ha evenals in Nederland geheel aanzienlijk toe. In de meeste provincies vond een sterke intensivering plaats op de intensieve veehouderijbedrijven. In Noord-Holland werden deze bedrijven echter extensiever. De oorzaak lag in het feit dat het aantal sbe op deze bedrijven afnam (14%) en het aantal ha met 3% steeg.

De intensiteit op de glastuinbouwbedrijven nam in alle provincies het meest toe. In Noord- en Zuid-Holland met resp. 18% en 23%. Op de overige bedrijfstypen vond in alle provincies eveneens een intensivering plaats, echter in geringere mate dan bij de bovengenoemde bedrijfstypen.

10. DE OPVOLGINGSSITUATIE

Een belangrijke factor bij de bedrijfsontwikkeling in de landbouw is de opvolgingssituatie, namelijk de huidige stand en mogelijkheden van opvolging op de agrarische bedrijven.

Op ca. 22.700 bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar en ouder was in mei 1976 een mannelijke bedrijfsopvolger aanwezig. Dit houdt in dat het opvolgingspercentage 37 was in 1976, tegen 40 in 1972 en 47 in 1968. Het percentage hoofdberoepsbedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder, waar een mannelijke bedrijfsopvolger van 16 jaar, in 1972 15 jaar, of ouder beschikbaar is wordt het opvolgingspercentage genoemd.

In het algemeen is het opvolgingspercentage hoger naarmate het bedrijf groter is en de leeftijd van het bedrijfshoofd hoger. Het opvolgingspercentage beïnvloedt op zijn beurt het aantal bedrijven: Hoe minder opvolgers er zijn, des te minder bedrijven er door een opvolger worden overgenomen, des te sterker zal het aantal bedrijven in de toekomst waarschijnlijk dalen.

In Friesland, Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland is het percentage opvolgers relatief hoog (+ 40). In Friesland speelt de gunstige bedrijfsomvang van de melkveebedrijven hierbij een belangrijke rol, in Zuid-Holland en Zeeland de gunstige bedrijfsomvang van de resp. tuinbouw- en akkerbouwbedrijven. In Overijssel veroorzaakt het relatief hoge percentage oudere bedrijfshoofden voor een belangrijk deel het hoge opvolgingspercentage. Het relatief lage percentage opvolgers in Noord-Brabant, Drenthe en Limburg wordt enerzijds veroorzaakt door de ongunstige bedrijfsomvang en anderzijds door een vrij laag percentage oudere bedrijfshoofden. Groningen, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland nemen een middenpositie in, met een opvolgingspercentage rond het landelijk gemiddelde. In de afgelopen 8 jaren is in alle provincies het opvolgingspercentage gedaald. Slechts in Groningen vond t.o.v. 1972 een stijging van het opvolgingspercentage plaats.

De opvolgingspercentages blijken te verschillen zowel naar de leeftijd van het bedrijfshoofd als naar de bedrijfsomvang en het bedrijfstype.

In de provincies Overijssel, Noord-Brabant en Drenthe komt de relatie tussen het opvolgingspercentage en de leeftijd duidelijk naar voren. Vooral in Overijssel is het opvolgingspercentage in de leeftijdsklasse van 70 jaar en ouder veel hoger dan in de klasse van 50-54 jaar waarmee de hoogste waarde bereikt wordt. In Gelderland, Zeeland en Limburg blijft het in de klassen tussen 55 en 69 jaar vrijwel constant. Maar daarboven is de stijging opmerkelijk hoog. In de provincies Groningen, Friesland, Utrecht en Noord-Holland stijgt het percentage opvolgers aanvankelijk tot de leeftijdsklasse 60-64 jaar, maar daalt vervolgens sterk in de

klasse 65-69 jaar. In de leeftijdsgroep van 70 jaar en ouder komt het percentage minstens weer op het eerder bereikte niveau. Het beeld van de opvolgingspercentages in de IJsselmeerpolders en Zuid-Holland wijkt enigszins af van dat in de andere provincies, omdat hier het percentagecijfer eerst stijgt tot de 60-64 jaar en daarna daalt tot ongeveer het beginniveau. In deze twee provinciale gebieden heeft het opvolgingspercentage in de beginklasse van 50 tot 54 jaar reeds een hogere waarde dan in de andere provincies. Het is niet mogelijk aan de hand van de hier beschikbare gegevens een verklaring te geven voor de patroonverschillen in de provincies.

Tabel 10.1 Opvolgingssituatie per bedrijfstype 1976

	1	2	3	4	5	6	7	8
Groningen	34	21	19	43	31	23	45	37
Friesland	41	15	14	37	44	32	52	39
Drenthe	29	19	25	36	36	12	38	31
Overijssel	40	29	46	42	40	32	31	40
Gelderland	38	32	32	23	41	32	32	36
Utrecht	41	23	26	50	39	39	45	38
Noord-Holland	38	18	22	51	42	39	48	38
Zuid-Holland	38	30	20	43	51	36	45	41
Zeeland	44	31	27	41	58	31	41	39
Noord-Brabant	35	23	27	33	50	30	28	31
Limburg	36	23	29	24	28	26	27	28
IJsselmeerpolders	70	50	70	66	87	53	74	67
Nederland	38	26	30	42	46	34	38	37

Het percentage opvolgers verschilt eveneens naar bedrijfstype, zie tabel 10.1. Op de tuinbouwbedrijven is het percentage opvolgers relatief hoog, op de veehouderijbedrijven relatief laag. De melkveebedrijven steken echter nog ver boven de andere veehouderijbedrijven uit. De akkerbouw- en de gecombineerde bedrijven nemen een tussenpositie in.

In de provincies blijken de opvolgingspercentages soms vrij grote verschillen te vertonen t.o.v. de landelijke gemiddelden. Opvallend zijn de vrij hoge opvolgingspercentages van de melkveebedrijven in Friesland, Utrecht, Zeeland en de IJsselmeerpolders t.o.v. het landelijke percentage. In Drenthe, waar de melkveebedrijven toch meer dan de helft van het landelijk totaal uitmaken, is het opvolgingspercentage daarentegen laag. Op de akkerbouwbedrijven is de variatie in bedrijfsopvolging groter dan op de melkveebedrijven. Noord-Holland en de IJsselmeerpolders hebben de hoogste opvolgingscijfers, Gelderland en Limburg de laagste. Ook

de tuinbouwbedrijven en de gecombineerde bedrijven vertonen per provincie grote verschillen.

Belangrijk is dat de verschillen tussen de percentages opvolgers per bedrijfstype voor een belangrijk deel worden veroorzaakt door het feit dat de typen verschillen in bedrijfsomvang. Hoe groter de bedrijfsomvang hoe hoger het percentage opvolgers. Er is namelijk een zeer sterk verband tussen opvolgingssituatie en bedrijfsomvang. In het algemeen is de kans groter dat er een opvolger voor het bedrijf beschikbaar is naarmate de bedrijfsomvang toeneemt.

Het gemiddelde opvolgingspercentage van de bedrijven in de grootteklasse 10 - 60 sbe kwam in 1976 neer op 15%, terwijl het percentagecijfer op de grotere bedrijven met een bedrijfsomvang van 60 - 120 sbe resp. 120 - 180 sbe ongeveer het dubbele resp. drievoudige bedroeg. Het opvolgingspercentage op de grote bedrijven van 240 sbe en meer was het hoogst namelijk 74 of bijna het vijfvoudige van het opvolgingscijfer op de kleine bedrijven tot 60 sbe.

In de provincies lopen de verschillen tussen de opvolgingssituaties op bedrijven van verschillende omvang aanzienlijk uiteen. De landelijke verdeling wordt in grote lijnen echter wel gevolgd. In Friesland en Noord-Brabant is de verhouding van de opvolgingspercentages tussen de grote bedrijven (van 240 sbe en meer) en kleine bedrijven (tot 60 sbe) minstens 8:1. In Zuid-Holland, Zeeland en de IJsselmeerpolders komt het verhoudingscijfer van de bedrijfsopvolging op de grote bedrijven t.o.v. de kleine bedrijven niet hoger uit dan 4. In Groningen, Overijssel, Gelderland en Limburg is deze verhouding evenals in Nederland geheel 5:1. In Drenthe 6:1.

Aan de opvolgingssituatie in de diverse provincies en bedrijfstypen wordt ruimschoots aandacht besteed in enkele LEI-publikaties namelijk:

- publikatie no. 2.71
Bedrijfsopvolgingssituatie in de Nederlandse land- en tuinbouw, drs. J.J.J. Klopogge, juli 1975;
- publikatie no.
Bedrijfsopvolgingssituatie in de Nederlandse land- en tuinbouw, drs. S.A. Tjoa, zal in 1978 verschijnen

Voor meer specifieke informatie en cijfermateriaal verwijst ik de lezer naar deze publikaties.

11. DE NEVENBEDRIJVEN

11.1 Inleiding

Hoewel veranderingen in de landbouwstructuur voornamelijk worden gevolgd aan de hand van de ontwikkelingen binnen de hoofdberoepsbedrijven, dient er ook aandacht te worden besteed aan de nevenbedrijven. Dit zijn bedrijven van bedrijfshoofden die minder dan de helft van hun tijd aan het bedrijf besteden, onder wie ook de rustende boeren. Onder rustende boeren worden bedrijfshoofden verstaan die het bedrijf grotendeels aan de kant hebben gedaan en "als rustend" zijn gaan leven. Hoewel deze bedrijven slechts een relatief geringe oppervlakte cultuurgrond is beslag nemen en slechts een klein deel van de totale agrarische produktie leveren, gaat het hier toch om een vrij groot aantal bedrijven.

De belangstelling voor het agrarische nevenbedrijf is sinds enkele jaren duidelijk groeiende. Dit hangt nauw samen met de gewijzigde visie die men op de landbouw heeft, waarin minder dan vroeger alleen de produktiefunctie centraal wordt gesteld maar waarin het beheer van het landschap en het verschaffen van werkgelegenheid meer op de voorgrond treden. In het kader van deze ruimere kijk op de landbouw wordt aan de nevenbedrijven een belangrijker plaats toegekend dan hen strikt op basis van hun bijdrage aan de produktie toekomt. De hier gebruikte definitie van het nevenbedrijf is conform aan de door het CBS gehanteerde. Deze is enigszins afwijkend van de soms door het LEI gebruikte definitie (publikatie no. 2.49).

11.2 Het aantal nevenbedrijven

In 1971 waren er in Nederland 27.848 nevenbedrijven (d.w.z. bedrijven van personen met een ander hoofdberoep dan boer of tuin-der of van rustende boeren), in 1976 was dit aantal met 3% gedaald tot 27.016, zie tabel 11.1. Het percentage dat deze bedrijven uitmaken van alle bedrijven is toegenomen van 16 naar 17%.

Het percentage nevenbedrijven verschilt van provincie tot provincie. In de oostelijke provincies Overijssel en Gelderland is een grote concentratie van nevenbedrijven waar te nemen. Bijna twee vijfde van het totaal aantal van deze bedrijven bevindt zich in deze provincies. Gelderland is sterk vertegenwoordigd met 26% van de nevenbedrijven. Ook in verhouding tot het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven is het percentage nevenbedrijven in deze provincies het hoogst; 21% van alle bedrijven behoort hier tot de nevenbedrijven, terwijl dit in Nederland geheel 17% bedraagt.

Tabel 11.1 Aantal nevenbedrijven

	1971	1976	Absolute mutatie	% mutatie 1971-1976	% van totale aan- tal nevenbedr.
Groningen	881	962	+ 81	+ 9%	4
Friesland	1226	1326	+100	+ 8%	5
Drenthe	904	938	+ 34	+ 4%	3
Overijssel	3161	3006	-155	- 5%	11
Gelderland	7421	6924	-497	- 7%	26
Utrecht	1142	1326	+184	+16%	5
Noord-Holland	2106	1701	-405	-19%	6
Zuid-Holland	2887	2495	-392	-14%	9
Zeeland	1649	1452	-197	-12%	5
Noord-Brabant	4662	5062	+400	+ 9%	19
Limburg	1707	1739	+ 32	+ 2%	6
IJsselmeer- polder	116	85	- 31	-17%	1
Nederland	27848	27016	-832	- 3%	100

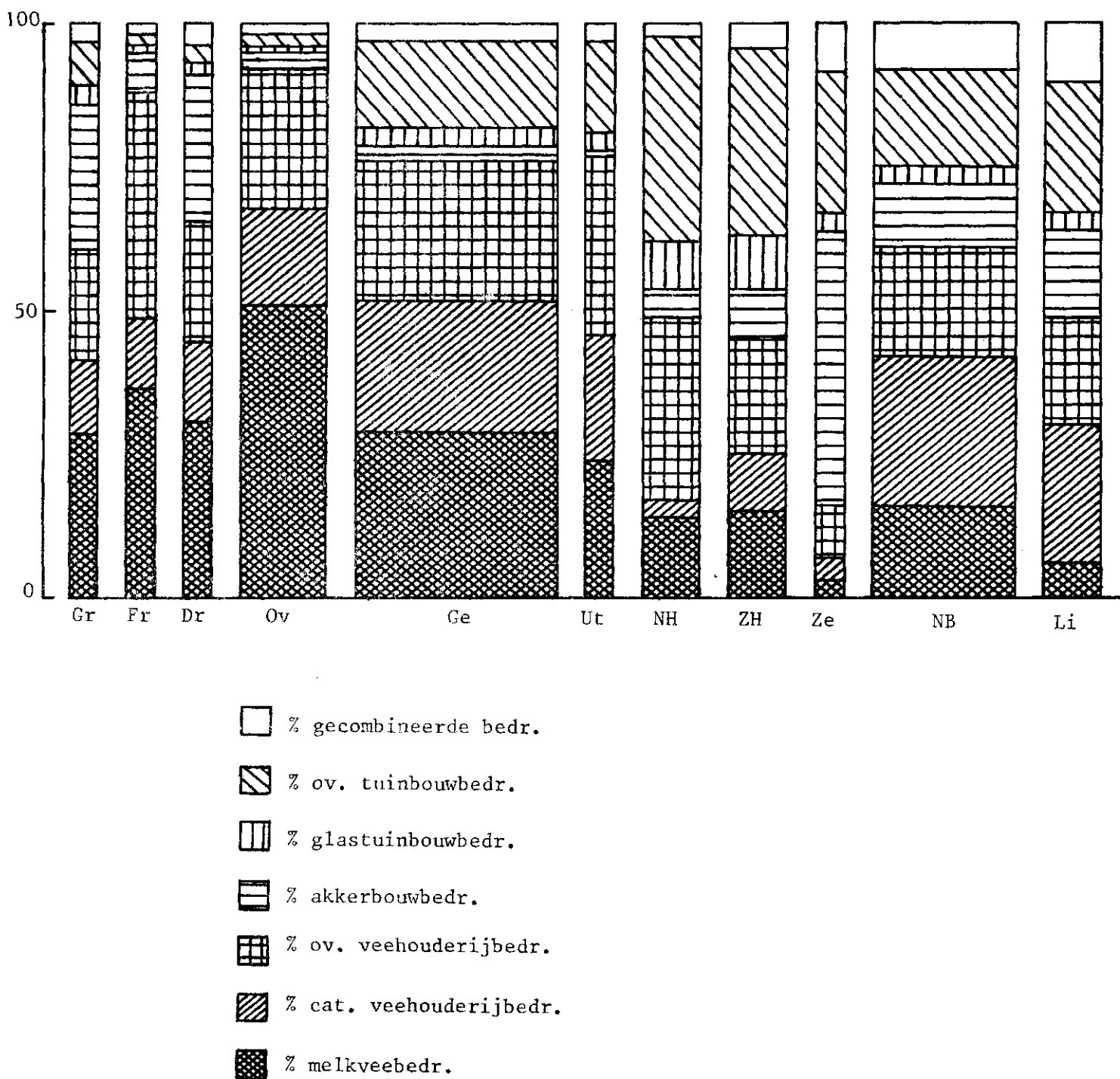
In Noord-Brabant is het percentage nevenbedrijven eveneens relatief hoog. Bijna een vijfde van deze bedrijven bevindt zich hier. In de noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe komen relatief weinig nevenbedrijven voor. Slechts 12% van alle nevenbedrijven ligt in deze provincies. In Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Limburg is het percentage van alle nevenbedrijven vrij gering, niettemin komt in Zuid-Holland nog bijna een tiende van alle nevenbedrijven voor. In de IJsselmeerpolders komen nevenbedrijven nauwelijks voor. In alle provincies nam het percentage van de nevenbedrijven t.o.v. alle bedrijven iets toe.

De ontwikkeling van het aantal nevenbedrijven van 1971 tot 1976 in de diverse provincies verschilt sterk van de landelijke. In tegenstelling tot Nederland geheel, waar een afname plaatsvond, nam het aantal nevenbedrijven in Groningen, Friesland, Drenthe, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg toe. In Overijssel en Gelderland vond een daling plaats evenals in Noord-Holland, Zuid-Holland en de IJsselmeerpolders, zij het hier in veel sterkere mate.

11.3 Nevenbedrijven per bedrijfstype

De samenstelling van de nevenbedrijven naar bedrijfstype wijkt nogal af van de samenstelling van de hoofdberoepsbedrijven in Nederland, zie tabel 11.2. Met name het percentage melkveebedrijven is onder de nevenbedrijven veel geringer. Het percentage intensieve veehouderijbedrijven en overige veehouderijbedrijven is daarentegen groter.

Figuur 11.1 Nevenbedrijven naar bedrijfstype per provincie

Tabel 11.2 Nevenbedrijven naar bedrijfstype per provincie (in %)

	1	2	3	4	5	6	7	Totaal
Groningen	29	13	19	25	3	8	3	100
Friesland	37	12	39	7	1	2	2	100
Drenthe	31	14	21	25	2	3	4	100
Overijssel	51	17	24	3	1	2	2	100
Gelderland	29	23	24	3	3	15	3	100
Utrecht	24	22	31	1	3	16	3	100
Noord-Holland	14	3	32	5	8	36	2	100
Zuid-Holland	15	10	20	9	9	33	4	100
Zeeland	3	4	10	48	2	25	8	100
Noord-Brabant	16	26	19	11	3	19	8	100
Limburg	6	24	19	15	3	23	10	100
IJsselmeer- polders	4	2	19	33	5	34	3	100
Nederland	24	18	23	10	3	17	5	100

Ten aanzien van de akkerbouwbedrijven, de gecombineerde bedrijven en het totaal van de tuinbouwbedrijven zijn er geen verschillen. Binnen de tuinbouwbedrijven komen er onder de nevenbedrijven minder glastuinbouw- en meer overige tuinbouwbedrijven voor.

Hoewel de samenstelling van de nevenbedrijven naar bedrijfstype ook in de verschillende provincies nogal afwijkt van de samenstelling van de hoofdberoepsbedrijven, vindt men in de provincies bij de nevenbedrijven in grote lijnen dezelfde bedrijfstypen als bij de hoofdberoepsbedrijven, zie figuur 11.1.

Zo behoort in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland het grootste gedeelte van de nevenbedrijven tot de melkveebedrijven. Verder komen de intensieve veehouderijbedrijven nog voornamelijk voor in Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. De akkerbouwbedrijven komen het meeste voor in Groningen, Drenthe, Zeeland en de IJsselmeerpolders. In Noord- en Zuid-Holland worden relatief veel tuinbouwbedrijven aangetroffen, alleen meer overige tuinbouw- en minder glastuinbouwbedrijven dan op de hoofdberoepsbedrijven. In Zeeland en Limburg komen relatief veel gecombineerde bedrijven voor wat ook het geval was op de hoofdberoepsbedrijven. Slechts het percentage overige veehouderijbedrijven onder de nevenbedrijven in de provincie wijkt af van die van de hoofdberoepsbedrijven. De overige veehouderijbedrijven komen veel voor in Friesland en Noord-Holland, wat bij de hoofdberoepsbedrijven niet het geval was.

Ten opzichte van 1971 is de verdeling van de nevenbedrijven over de bedrijfstypen niet veel veranderd. Binnen de veehouderij is een verschuiving opgetreden in de richting van de intensieve veehouderij.

12. GEBRUIK VAN DE CULTUURGROND OP NEVENBEDRIJVEN

Het gebruik van de cultuurgrond op de nevenbedrijven wijkt enigszins af van het gebruik op de hoofdberoepsbedrijven. Het percentage van de cultuurgrond dat als bouwland wordt gebruikt is iets lager, het percentage grasland en tuinland iets hoger, zie tabel 12.1. Tuinbouw onder glas neemt op de nevenbedrijven een veel minder grote plaats in dan op de hoofdberoepsbedrijven.

Evenals in Nederland geheel is ook in de provincies, uitgezonderd Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant, het percentage bouwland op de nevenbedrijven lager dan op de hoofdberoepsbedrijven.

Tabel 12.1 Gebruik van de cultuurgrond op nevenbedrijven

	Percentage bouwland	Percentage grasland	Percentage tuinland	Totale oppervl. cultuurgrond
Groningen	57	40	3	6.015
Friesland	7	92	1	11.305
Drenthe	43	57	.	6.142
Overijssel	17	83	.	14.553
Gelderland	17	75	7	28.583
Utrecht	5	86	9	6.461
Noord-Holland	19	70	10	8.873
Zuid-Holland	25	56	18	11.316
Zeeland	72	13	15	11.468
Noord-Brabant	36	55	9	24.082
Limburg	41	47	11	7.093
IJsselmeer- polders	41	31	28	2.886
Nederland	29	63	8	138.780

De verschillen in bodemgebruik tussen de provincies zijn op de nevenbedrijven hetzelfde als op de hoofdberoepsbedrijven. Zo komt op de nevenbedrijven in Zeeland en Groningen veel bouwland voor terwijl in Friesland en Utrecht juist weinig cultuurgrond als bouwland in gebruik is.

Evenals op de hoofdberoepsbedrijven komt grasland ook op de nevenbedrijven voor. Slechts in Zeeland en de IJsselmeerpolders is het percentage grasland relatief laag.

Tuinland komt in de noordelijke provincies nauwelijks voor en neemt in de overige provincies een aanzienlijke plaats in. In Noord- en Zuid-Holland komt het meeste tuinland voor. Opvallend hoog is het percentage tuinland in de IJsselmeerpolders (27%).

13. DE GEMIDDELDE BEDRIJFSOPPERVERLAKTE VAN DE NEVENBEDRIJVEN

De nevenbedrijven hebben in het algemeen een geringere bedrijfsoppervlakte, zie tabel 13.1, dan de hoofdberoepsbedrijven. Het gemiddelde in Nederland is 5,1 ha. Ten opzichte van 1971 is de gemiddelde bedrijfsoppervlakte iets groter geworden.

Tabel 13.1 De gemiddelde bedrijfsoppervlakte op nevenbedrijven

Groningen	6,3	Zeeland	7,9
Friesland	8,5	Noord-Brabant	4,8
Drenthe	6,5	Limburg	4,1
Overijssel	4,8	IJsselmeer-	
Gelderland	4,1	polders	33,9
Utrecht	4,9	Nederland	5,1
Noord-Holland	5,2		
Zuid-Holland	4,5		

De verschillen in oppervlaktestructuur tussen de diverse provincies zijn aanzienlijk, hetgeen uiteraard samenhangt met het voorkomen van al dan niet extensieve bedrijfstypen.

In de noordelijke provincies en Zeeland zijn de bedrijven het grootst. In Overijssel, Zuid-Holland en Noord-Brabant is de gemiddelde bedrijfsoppervlakte wat kleiner. In Limburg zijn de bedrijven met een oppervlakte van gemiddeld 4 ha het kleinst.

14. DE BEDRIJFSOMVANG VAN DE NEVENBEDRIJVEN

Evenals de gemiddelde bedrijfsoppervlakte is de gemiddelde bedrijfsomvang, uitgedrukt in sbe, gering, namelijk 42 sbe. Ten opzichte van 1971 is de gemiddelde bedrijfsomvangstructuur iets verbeterd.

In Zuid-Holland en Zeeland zijn de bedrijven het grootst en hebben een omvang die ver boven het landelijk gemiddelde ligt (zie tabel 14.1). In Noord-Holland en Noord-Brabant is de bedrijfsomvang eveneens aanzienlijk. Groningen, Friesland, Drenthe en Limburg nemen een middenpositie in. In Overijssel en Gelderland zijn de bedrijven wat omvang betreft het kleinst.

Tabel 14.1 Bedrijfsomvang en produktieintensiteit op nevenbedrijven

	Sbe/bedrijf	Sbe/ha
Groningen	43	7,0
Friesland	41	4,9
Drenthe	40	6,2
Overijssel	33	6,9
Gelderland	35	8,7
Utrecht	41	8,5
Noord-Holland	44	8,5
Zuid-Holland	50	11,0
Zeeland	54	6,9
Noord-Brabant	45	9,6
Limburg	41	10,3
IJsselmeerpolders	276	8,1
Nederland	42	8,3

In Nederland heeft 83% van de nevenbedrijven een bedrijfsomvang kleiner dan 60 sbe, 10% is 90 sbe of groter. In de meeste provincies is de verdeling van de nevenbedrijven over de sbe-klassen gelijk aan die van Nederland geheel. In Overijssel en Gelderland is het percentage bedrijven kleiner dan 60 sbe echter groter, in Zuid-Holland en Zeeland kleiner dan landelijk.

Evenals op de hoofdberoepsbedrijven het geval was, hebben ook de nevenbedrijven in Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg de hoogste produktieintensiteit. In de noordelijke provincies en Zeeland is deze relatief laag door het ontbreken van intensievere produktietakken. Gelderland, Utrecht en Noord-Holland nemen een middenpositie in.

15. ARBEIDSKRACHTEN OP DE NEVENBEDRIJVEN

De bedrijfshoofden vormen met 73% evenals op de hoofdberoepsbedrijven de belangrijkste groep van de vaste mannelijke arbeidskrachten, zie tabel 15.1.

Tabel 15.1 Percentage vaste mannelijke arbeidskrachten per provincie in 1976

	Bedrijfs- hoofden	Meewer- kende zoons	Overige arbeids- krachten
Groningen	77	3	20
Friesland	72	3	25
Drenthe	80	3	17
Overijssel	81	6	13
Gelderland	79	5	16
Utrecht	66	4	30
Noord-Holland	54	4	42
Zuid-Holland	68	3	29
Zeeland	65	4	31
Noord-Brabant	75	3	22
Limburg	70	4	26
IJsselmeerpolders	13	.	87
Nederland	Bedrijfs- hoofden	Meewer- kende zoons	Overige arbeids- krachten
- hoofdberoeps- bedrijven	73	9	18
- nevenberoeps- bedrijven	73	4	23

Het percentage meewerkende zoons op de nevenbedrijven is lager dan op de hoofdberoepsbedrijven, het percentage overige arbeidskrachten is daarentegen hoger, vooral op de nevenbedrijven in de tuinbouw worden vaak overige arbeidskrachten aangetrokken. Ten opzichte van 1971 is het totale aantal vaste mannelijke arbeidskrachten op de nevenbedrijven in Nederland met 4% toegenomen. In de meeste provincies vond echter een afname plaats. Slechts in Groningen, Zeeland en Noord-Brabant vond evenals landelijk een toename van de mannelijke arbeidskrachten plaats.

Het percentage bedrijfshoofden wijkt in de diverse provincies nogal af van het landelijk gemiddelde van 73%. Slechts in

Friesland, Noord-Brabant en Limburg was het percentage bedrijfs-
hoofden hier ongeveer aan gelijk. In Drenthe, Overijssel en
Gelderland bestaat vier vijfde deel van alle mannelijke arbeids-
krachten uit bedrijfshoofden. In Groningen is dit ruim drie
vierde. In Noord-Holland is "slechts" de helft be-
drijfshoofden, terwijl dit in Zuid-Holland en Zeeland nog twee
derdedeel bedraagt.

Het percentage meewerkende zoons ligt in alle provincies rond
het landelijk gemiddelde. Alleen in Overijssel was dit iets ho-
ger.

Het percentage overige arbeidskrachten verschilt eveneens per
provincie. In Nederland bedraagt dit bijna een kwart van alle
mannelijke arbeidskrachten. Dit geldt ook voor Friesland en
Limburg. In Groningen en Noord-Brabant is dit een vijfde deel. In
Drenthe, Overijssel en Gelderland is het percentage overige ar-
beidskrachten relatief laag, in Utrecht en Noord-Holland relatief
hoog.

Op de nevenbedrijven in Nederland werken relatief evenveel
vrouwelijke arbeidskrachten als op de hoofdberoepsbedrijven. Uit
tabel 15.2 blijkt dat in de meeste provincies minder vrouwelijke
arbeidskrachten werken op nevenbedrijven dan op de hoofdberoeps-
bedrijven. In Friesland en Limburg is dit percentage op beide
soorten bedrijven evenals in Nederland geheel even hoog. In
Zeeland werken relatief meer vrouwelijke arbeidskrachten op de
nevenbedrijven.

Tabel 15.2 Vrouwelijke arbeidskrachten in % van alle arbeids-
krachten

	Neven- bedrijven	Hoofdberoeps- bedrijven
Groningen	21	21
Friesland	15	23
Drenthe	27	31
Overijssel	30	35
Gelderland	28	30
Utrecht	14	26
Noord-Holland	11	13
Zuid-Holland	12	18
Zeeland	21	16
Noord-Brabant	31	33
Limburg	36	36
IJsselmeerpolders	3	15
Nederland	26	26

16. DE LEEFTIJD VAN DE BEDRIJFSHOOFDEN VAN DE NEVENBEDRIJVEN

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op nevenbedrijven is duidelijk ouder dan van de bedrijfshoofden op hoofdberoepsbedrijven. Het percentage bedrijfshoofden in de leeftijdsklasse 50 tot 60 jaar is namelijk lager en het percentage in de leeftijdsklasse 60 jaar en ouder is aanzienlijk hoger dan op de hoofdberoepsbedrijven (26%), zie tabel 16.1. Deze oudere leeftijdsopbouw wordt veroorzaakt door de leeftijdsopbouw van de rustende boeren, die hun bedrijf grotendeels aan de kant hebben gedaan. Ruim drie vierdedeel van deze boeren is 65 jaar of ouder.

Tabel 16.1 Nevenbedrijven naar leeftijdsopbouw van bedrijfshoofden

	Tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder
Groningen	51	29	20
Friesland	48	24	28
Drenthe	51	24	25
Overijssel	47	28	25
Gelderland	48	22	30
Utrecht	44	20	36
Noord-Holland	53	20	27
Zuid-Holland	53	22	25
Zeeland	46	23	31
Noord-Brabant	57	23	20
Limburg	61	23	16
IJsselmeerpolders	84	12	4
Nederland	51	23	26

Evenals voor Nederland geheel geldt ook voor de diverse provincies dat de leeftijdsopbouw op de nevenbedrijven duidelijk ouder is dan op de hoofdberoepsbedrijven. Uitzonderingen hierop vormen de provincies Overijssel, Drenthe en Limburg. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden is hier op de nevenbedrijven wat jonger. In Overijssel en Limburg wordt deze veroorzaakt door een hoger percentage in de leeftijdsklasse jonger dan 50 en een lager percentage in de leeftijdsklasse 60 jaar en ouder. In Drenthe was een hoger percentage jongere bedrijfshoofden en een aanzienlijk lager percentage bedrijfshoofden met een leeftijd tussen 50 en 60 jaar de oorzaak van de jongere leeftijdsopbouw.

In Drenthe, Noord-Holland en Zuid-Holland komt de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op de nevenbedrijven ongeveer over-

een met die van Nederland geheel. In de overige provincies wijkt deze in meer of mindere mate af van de landelijke leeftijdsopbouw.

Evenals bij de hoofdberoepsbedrijven het geval was komen ook op de nevenbedrijven in Limburg en Noord-Brabant veel jonge bedrijfshoofden voor resp. 61 en 57%. Bedrijfshoofden van 60 jaar en ouder zijn sterk vertegenwoordigt in Utrecht. Ruim een derde deel van de bedrijfshoofden behoort tot deze leeftijdsklasse.

SAMENVATTING VAN DE RESULTATEN PER PROVINCIE

In de voorgaande hoofdstukken zijn een aantal structurele verschijnselen besproken die zich in de provincies voordoen. Het bedrijfstype stond hierbij centraal.

In deze samenvatting zal een beschrijving gegeven worden van de agrarische structuur van elke provincie apart.

Groningen

In Groningen komen overwegend (43%) melkveebedrijven voor. Daarnaast nemen de akkerbouwbedrijven een belangrijke plaats in (38%). De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van beide bedrijfstypen is relatief groot, resp. 20 en 41 ha en is in de afgelopen 6 jaar sterk toegenomen. Uitgedrukt in sbe hebben de melkveebedrijven een middelgrote omvang. De bedrijfsomvang van de akkerbouwbedrijven is vrij groot. Op de akkerbouwbedrijven werkt 40% en op de melkveebedrijven werkt 41% van de vaste mannelijke arbeidskrachten. Dit aantal is de afgelopen jaren in vergelijking tot andere provincies sterk gedaald namelijk met 21%. Vooral het aantal overige arbeidskrachten daalde sterk. Op de akkerbouwbedrijven vond een sterkere toename van de arbeidsproduktiviteit plaats dan in andere provincies. Het opvolgingspercentage neemt in Groningen met 37 een middenpositie in. Alleen in deze provincie vond in recente jaren een stijging van het opvolgingspercentage plaats. Nevenbedrijven komen in Groningen weinig voor en voor zover ze voorkomen is dit overwegend in de vorm van melkveebedrijven.

Friesland

In Friesland treft men overwegend grasland aan namelijk 90%. Er komen in deze provincie dan ook 83% melkveebedrijven voor. Ten opzichte van 1971 nam het aantal melkveebedrijven echter vrij sterk af (17%). Het percentage akkerbouwbedrijven nam toe. De gemiddelde oppervlakte van de melkveebedrijven is relatief erg groot met 23 ha. Dit geldt ook voor de bedrijfsomvang (in sbe) wat natuurlijk te maken heeft met de grote aantallen koeien per bedrijf. 82% van de arbeidskrachten werkt op de melkveebedrijven. De afgelopen jaren is het aantal arbeidskrachten gedaald. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden is verhoudingsgewijs jong; 55% van de bedrijfshoofden is jonger dan 50 jaar. Het opvolgingspercentage is vrij hoog (39%) door de gunstige omvang van de melkveebedrijven. 5% van de landbouwbedrijven zijn nevenbedrijven. Dit zijn voornamelijk overige veehouderij- en melkveebedrijven.

Drenthe

In Drenthe is de melkveehouderij het belangrijkste bedrijfs-

type (58%), er komen 25% akkerbouwbedrijven voor. Door de vrij sterke afname van het aantal akkerbouwbedrijven is het totale aantal landbouwbedrijven sterker afgenomen dan in andere provincies. De gemiddelde oppervlakte van de melkvee- en akkerbouwbedrijven bedraagt resp. 18 en 30 ha. De omvang in sbe is voor zowel de melkvee- als de akkerbouwbedrijven klein. De helft van de arbeidskrachten werkt op de melkveebedrijven, 20% werkt op de akkerbouwbedrijven. Het percentage vrouwelijke arbeidskrachten is aanzienlijk, namelijk 31%. Het aantal arbeidskrachten is de afgelopen 6 jaar met 19% afgenomen wat in vergelijking tot de andere provincies een aanzienlijke afname is. Vooral het aantal meewerkende zoons daalde sterk. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden is vrij oud; 52% van de bedrijfshoofden is ouder dan 50 jaar. Het percentage nevenbedrijven is erg laag.

Overijssel

Ruim drie vierdedeel van de bedrijven in Overijssel zijn melkveebedrijven. Daarnaast speelt ook de overige veehouderij een rol. Bij beide bedrijfstypen vond een afname van het aantal bedrijven plaats. Bij de intensieve veehouderijbedrijven die 5% van alle bedrijven uitmaken vond een forse toename plaats (45%). De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de melkvee- en overige veehouderijbedrijven is t.o.v. die in de andere provincies gering. De bedrijfsomvang van de melkveebedrijven is vergeleken met andere provincies klein door de kleine aantallen koeien per bedrijf. De overige veehouderijbedrijven hebben eveneens een geringe omvang. Ruim driekwart van de arbeidskrachten werkt op de melkveebedrijven. Het totale aantal arbeidskrachten is sinds 1971 niet sterk afgenomen. Vooral de daling van het aantal bedrijfshoofden was gering, wat niet wijst op veel structurele verbeteringen. Op de melkveebedrijven vindt vergrijzing van de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden plaats; 26% van de bedrijfshoofden is 60 jaar of ouder. Op de overige veehouderijbedrijven is de arbeidsproduktiviteit sterk toegenomen, namelijk met 37%. Door het vrij hoge percentage kleine bedrijven is de produktieintensiteit in het algemeen gering. Het percentage opvolgers is groot, 40%, zeker gezien tegen de achtergrond van de niet zo gunstige bedrijfsstructuur. Nevenbedrijven komen in Overijssel voor (11% van het totale aantal nevenbedrijven). Sinds 1971 vond wel een daling van dit aantal plaats. De nevenbedrijven zijn voornamelijk melkvee- en intensieve veehouderijbedrijven.

Gelderland

In Gelderland komen overwegend (53%) melkveebedrijven voor. Daarna volgen de overige- (20%) en intensieve veehouderijbedrijven (11%). Alleen bij de intensieve veehouderij vond een aanzienlijke toename van het aantal bedrijven plaats. De gemiddelde bedrijfs-

oppervlakte van de melkvee- en overige veehouderijbedrijven is relatief klein. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de intensieve veehouderijbedrijven is toegenomen. In sbe uitgedrukt is de omvang van de verschillende bedrijfstypen vergeleken met die in de andere provincies klein. 82% van de arbeidskrachten werkt op de veehouderijbedrijven. De daling van het aantal arbeidskrachten was relatief klein, met name de daling van het aantal bedrijfshoofden. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden is oud. De produktie per man is evenwel toegenomen. Ook de produktieintensiteit is ondanks het hoge percentage oude bedrijfshoofden toch aanzienlijk, vooral door het voorkomen van intensieve veehouderijbedrijven. Het opvolgingspercentage in deze provincie is 36 wat betrekkelijk laag is. 26% van alle Nederlandse nevenbedrijven liggen in Gelderland, dit zijn melkvee- of intensieve veehouderijbedrijven.

Utrecht

Het aantal landbouwbedrijven in Utrecht is relatief klein. Dit zijn voornamelijk melkveebedrijven. Daarnaast zijn de overige veehouderijbedrijven van belang en in geringe mate glastuinbouwbedrijven. Het aantal bedrijven van deze bedrijfstypen is t.o.v. 1971 afgenomen. De gemiddelde oppervlakte van deze bedrijven is klein. De bedrijven zijn van middelgrote bedrijfsomvang. 64% van de arbeidskrachten werkt op de melkveebedrijven, 12% op glastuinbouwbedrijven. Het aantal arbeidskrachten nam met 14% af. De arbeidsproduktiviteit is in het algemeen aanzienlijk. De produktieintensiteit op de overige veehouderijbedrijven is relatief hoog. Het percentage nevenbedrijven is niet hoog (5%), t.o.v. 1971 vond echter een toename van 16% plaats.

Noord-Holland

In Noord-Holland komen veel (40%) tuinbouwbedrijven voor, wat voor een groot gedeelte overige, dus voornamelijk opengronds, tuinbouwbedrijven zijn. Daarnaast komt enige melkveehouderij van van betekenis voor. Het aantal melkvee- en tuinbouwbedrijven is in de afgelopen jaren gedaald. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de melkveebedrijven is aanzienlijk, van de overige tuinbouwbedrijven is dit ook het geval in vergelijking met dit type bedrijven in Zuid-Holland. De omvang van de tuinbouwbedrijven is betrekkelijk groot. 56% van de arbeidskrachten werkt op de tuinbouwbedrijven. De afname van het aantal overige arbeidskrachten in Noord-Holland was gering. Het percentage vrouwelijke arbeidskrachten is vergeleken met de andere provincies erg laag, namelijk 13%. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op de tuinbouwbedrijven en met name op de glastuinbouwbedrijven is relatief jong. De arbeidsproduktiviteit nam zowel op de glastuinbouw- als op de overige tuinbouwbedrijven sterk toe. Het percentage nevenbedrijven is 5% en is sinds 1971 sterk afgenomen.

Zuid-Holland

In Zuid-Holland is 57% van de bedrijven een tuinbouwbedrijf. Voor het grootste gedeelte zijn dit glastuinbouwbedrijven. De melkveehouderij speelt een betrekkelijk kleine rol. Het aantal melkveebedrijven is sinds 1971 toegenomen en het aantal tuinbouwbedrijven nam af. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de glastuinbouw- en overige tuinbouwbedrijven bedraagt resp. 4 en 21 ha. De omvang van de glastuinbouwbedrijven is gemiddeld vrij groot, die van de overige tuinbouwbedrijven vrij klein. 70% van de arbeidskrachten werkt op de tuinbouwbedrijven. Het aantal arbeidskrachten nam slechts zeer weinig af in de loop van 6 jaar. Dit wordt veroorzaakt door enerzijds een geringe afname van het aantal bedrijfshoofden en een toename van de overige arbeidskrachten. De produktie per man op deze bedrijven nam slechts weinig toe. Door de gunstige bedrijfsomvang van de glastuinbouwbedrijven is het opvolgingspercentage hoog (41%). Bijna een tiendedeel van de nevenbedrijven is gevestigd in Zuid-Holland, dit zijn voornamelijk overige tuinbouwbedrijven.

Zeeland

In Zeeland komen overwegend (50%) akkerbouwbedrijven voor. De overige tuinbouw- en gecombineerde bedrijven zijn eveneens van betekenis. De gemiddelde oppervlakte van de akkerbouwbedrijven is 30 ha en neemt een middenpositie in t.o.v. de andere provincies met veel akkerbouwbedrijven. De gecombineerde bedrijven hebben gemiddeld relatief een vrij grote bedrijfsoppervlakte. In sbe uitgedrukt hebben de akkerbouwbedrijven een relatief grote bedrijfsomvang, de gecombineerde bedrijven zijn vrij klein. De helft van de arbeidskrachten werkt op de akkerbouwbedrijven, 19% op de gecombineerde bedrijven. Het aantal arbeidskrachten daalde sinds 1971 aanzienlijk, vooral het aantal overige arbeidskrachten daalde sterk (30%). De produktieintensiteit op de gecombineerde bedrijven is laag in vergelijking met de andere provincies met gecombineerde bedrijven zoals de IJsselmeerpolders en Limburg. Het opvolgingspercentage is vrij hoog (39%), wat onder andere veroorzaakt wordt door de vrij gunstige bedrijfsomvang van de akkerbouwbedrijven. Het percentage nevenbedrijven is vrij laag, namelijk 5%, dit zijn voornamelijk akkerbouwbedrijven.

Noord-Brabant

In Noord-Brabant komen voornamelijk (44%) melkveebedrijven voor. De intensieve- en overige veehouderijbedrijven zijn eveneens van belang. Het aantal intensieve veehouderijbedrijven nam relatief sterk toe, de beide andere bedrijfstypen namen in aantal af. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de intensieve- en overige veehouderijbedrijven is relatief groot, die van de melkveebedrijven neemt een middenpositie in. Voor de bedrijfsomvang uitgedrukt in sbe geldt hetzelfde. 42% van de arbeidskrachten werkt

op de melkveebedrijven. De daling van het aantal arbeidskrachten was t.o.v. de andere provincies betrekkelijk gering. Vooral de afname van het aantal overige arbeidskrachten was relatief klein. Er werken veel vrouwelijke arbeidskrachten mee, namelijk 33%. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden is jong; 58% van de bedrijfshoofden is jonger dan 50 jaar. Het opvolgingspercentage is slechts 31%. Het percentage nevenbedrijven is 19% en bestaat voornamelijk uit intensieve- en overige veehouderijbedrijven.

Limburg

In Limburg is 21% van de bedrijven melkveebedrijf. Daarna volgen de overige tuinbouw- en de gecombineerde bedrijven. Verder is ook de intensieve veehouderij van enige betekenis. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de melkveebedrijven is vergeleken met de andere provincies aanzienlijk (18 ha). De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de andere bedrijfstypen was in vergelijking vrij klein. Ook de bedrijfsomvang van de melkveebedrijven is relatief groot en van de andere bedrijfstypen relatief klein. 20% van de arbeidskrachten werkt op de melkvee- en 19% op de overige tuinbouwbedrijven. Het aantal arbeidskrachten nam tussen 1971 en 1976 met 15% af, hoewel de overige arbeidskrachten met 5% in aantal toenamen. In Limburg werken veel vrouwen mee. 36% bestaat uit vrouwelijke arbeidskrachten. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden is relatief vrij jong; 57% is jonger dan 50 jaar. Vergeleken met de andere provincies is de produktieintensiteit op de gecombineerde bedrijven hoog. Het opvolgingspercentage is onder andere door een laag percentage oudere bedrijfshoofden laag, namelijk 28%. Er komen 6% nevenbedrijven voor, wat voor een kwart intensieve veehouderijbedrijven en voor een kwart overige tuinbouwbedrijven zijn.

IJsselmeerpolders

In de IJsselmeerpolders komen slechts 2495 landbouwbedrijven voor. Dit was t.o.v. 1971 een toename van 3%. 48% van de bedrijven zijn akkerbouwbedrijven. De gecombineerde-, overige tuinbouw- en melkveebedrijven zijn eveneens van belang. De gemiddelde oppervlakte van deze bedrijfstypen zijn relatief zeer groot. Vooral de gemiddelde oppervlakte van de akkerbouwbedrijven (46 ha). Ook de bedrijfsomvang (in sbe) van deze bedrijfstypen is groot. 56% van de arbeidskrachten werkt op de akkerbouwbedrijven. Het aantal arbeidskrachten is in vergelijking met andere provincies nauwelijks afgenomen. Het aantal bedrijfshoofden nam zelfs toe. Het percentage vrouwelijke arbeidskrachten is relatief laag. De jonge bedrijfshoofden (jonger dan 50 jaar) zijn niet sterk vertegenwoordigd. Bedrijfshoofden met een leeftijd tussen 50 en 60 komen veel voor (41%). De arbeidsproduktiviteit is hoog. De opvolgingssituatie is erg goed. Het opvolgingspercentage is 67%, door de gunstige bedrijfsomvang. Nevenbedrijven komen nauwelijks voor.

Bijlage 1. Indeling van bedrijven naar VAT-bedrijfstypen

No. bedrijfs-
type

1	Melkveebedrijven sbe 80 tot 100%
2	Melkveebedrijven sbe 60 tot 80%
3	Kalvermesterijbedrijven
4	Mestweidebedrijven exclusief kalvermestbedrijven
5	N.n.i. 1) rundveebedrijven
6	Mestvarkensbedrijven
7	Fokvarkensbedrijven
8	N.n.i. 1) varkensbedrijven
9	Slachtkuikensbedrijven
10	Legkippenbedrijven
11	Eendenbedrijven
12	Kalkoenenbedrijven
13	N.n.i. 1) pluimveebedrijven
14	Schapenbedrijven
15	Graslandbedrijven
16	Rundvee-/varkensbedrijven
17	N.n.i. 1) overige veehouderijbedrijven
18	Graanbedrijven
19	Aardappelen- en/of suikerbietenbedrijven
20	Aardappelen- en/of suikerbieten-/graanbedrijven
21	N.n.i. 1) akkerbouwbedrijven
22	Glasgroentenbedrijven
23	Glasbloemenbedrijven
24	N.n.i. 1) glasbedrijven
25	Opengrondsgroentenbedrijven
26	Bloembollenbedrijven
27	N.n.i. 1) eenjarige opengrondsteeltbedrijven
28	Pit- en steenvruchtenbedrijven
29	Opengrondsboomkwekerij- en vaste plantenbedrijven
30	N.n.i. 1) meerjarige opengrondsteeltbedrijven
31	Glasgroenten-/opengrondsgroentenbedrijven
32	Champignonbedrijven
33	N.n.i. 1) overige tuinbouwbedrijven
34	Veehouderij-/akkerbouwbedrijven
35	Veehouderij-/tuinbouwbedrijven
36	Akkerbouw-/tuinbouwbedrijven
37	Veehouderij-/akkerbouw-/tuinbouwbedrijven

---

1) N.n.i. = niet nader ingedeeld.

Bijlage 2. Gebruik van de cultuurgrond 1976

	Bouwland	Grasland	Tuinland
Groningen	62,3	36,4	1,1
Friesland	8,3	91,1	0,5
Drenthe	46,4	53,1	0,5
Overijssel	14,0	85,7	0,3
Gelderland	15,5	80,2	4,0
Utrecht	3,9	91,4	4,6
Noord-Holland	27,9	59,3	12,2
Zuid-Holland	28,7	57,5	13,1
Zeeland	76,4	13,7	9,7
Noord-Brabant	31,2	62,4	6,3
Limburg	44,0	45,1	10,6
IJsselmeerpolders	76,0	11,0	10,2
Nederland	33,3	61,2	5,3

Bijlage 3. Ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte gedurende 1971-1976

	1	2	3	4	5	6	7	8
Nederland								
1971	14,9	3,9	11,1	31,9	1,2	5,1	17,8	13,3
1976	16,9	4,2	11,5	33,9	1,3	5,9	20,0	14,7
Absolute mutatie	+2,0	+0,3	+0,4	+2,0	+0,1	+0,8	+1,2	+1,4
Relatieve mutatie	13	8	4	6	8	8	7	11
Groningen								
1971	16,3	1,8	15,2	36,4	1,3	6,7	31,5	24,1
1976	20,5	3,0	15,4	41,3	1,4	9,4	31,2	27,8
Absolute mutatie	+4,2	+1,2	+0,2	+4,9	+0,1	+2,7	-0,3	+3,7
Relatieve mutatie	26	67	1	13	8	4	1	15
Friesland								
1971	20,3	2,1	15,8	26,8	1,5	5,4	24,2	19,7
1976	23,4	2,2	15,8	33,5	1,6	6,5	26,9	22,5
Absolute mutatie	+3,1	+0,1	-	+6,7	+0,1	+1,1	+2,7	+2,8
Relatieve mutatie	15	5	-	25	7	20	11	14
Drenthe								
1971	15,6	2,8	13,1	25,5	1,0	4,3	20,9	17,4
1976	17,9	3,3	12,8	29,8	1,2	4,1	23,6	20,3
Absolute mutatie	+2,3	+0,5	-0,3	+4,3	+0,2	-0,2	+2,7	+2,9
Relatieve mutatie	15	18	2	17	20	5	13	17
Overijssel								
1971	12,8	3,7	9,8	32,7	1,2	4,4	18,6	12,4
1976	14,1	4,3	10,7	31,7	1,2	3,6	18,9	13,4
Absolute mutatie	+1,3	+0,6	+0,9	-1,0	-	-0,8	+0,3	+1,0
Relatieve mutatie	10	16	9	3	8	18	2	8
Gelderland								
1971	12,1	3,3	9,1	32,6	1,2	6,3	13,7	10,0
1976	13,8	3,7	9,6	26,1	1,3	6,6	14,9	10,9
Absolute mutatie	+1,7	+0,4	+0,5	-6,5	+0,1	+0,3	+1,2	+0,9
Relatieve mutatie	14	12	5	20	8	5	9	9
Utrecht								
1971	14,7	3,8	9,9	27,3	1,2	8,0	17,3	12,4
1976	15,6	3,5	10,6	27,9	1,2	8,3	15,4	12,9
Absolute mutatie	+0,9	-0,3	+0,7	+0,6	-	+0,3	-1,9	+0,5
Relatieve mutatie	6	8	7	2	-	4	1	4

Bijlage 3 (vervolg)

	1	2	3	4	5	6	7	8
Noord-Holland								
1971	16,1	1,6	16,6	33,3	0,9	4,3	19,2	11,4
1976	18,2	1,9	15,5	34,7	1,1	5,5	20,3	12,9
Absolute mutatie	+2,1	+0,3	-1,1	+1,4	+0,2	+1,2	-0,9	+1,5
Relatieve mutatie	13	19	7	4	22	28	5	13
Zuid-Holland								
1971	15,2	1,6	11,9	33,7	1,1	3,5	19,7	8,4
1976	16,3	1,9	11,3	35,9	1,2	3,9	21,5	9,1
Absolute mutatie	+1,1	+0,3	-0,6	+2,2	+0,1	+0,4	+1,8	+0,7
Relatieve mutatie	7	19	5	7	9	11	9	8
Zeeland								
1971	13,5	2,7	12,2	29,4	2,2	7,9	17,3	20,5
1976	18,2	2,9	12,7	30,3	2,3	8,9	21,4	22,4
Absolute mutatie	+4,7	+0,2	+0,5	+0,9	+0,1	+1,0	+4,1	+1,9
Relatieve mutatie	35	7	4	3	5	13	24	9
Noord-Brabant								
1971	13,9	5,3	11,4	29,4	1,6	5,4	14,9	11,9
1976	16,1	5,1	11,8	28,1	1,9	6,2	17,8	12,8
Absolute mutatie	+2,2	-0,2	+0,4	-1,3	+0,3	+0,8	+2,9	+0,9
Relatieve mutatie	16	4	4	4	19	15	19	8
Limburg								
1971	14,8	4,7	12,7	15,5	1,5	5,2	12,8	9,8
1976	18,1	4,9	12,9	17,5	1,7	5,8	14,6	11,0
Absolute mutatie	+3,4	+0,2	+0,2	+2,0	+0,2	+0,6	+1,8	+1,2
Relatieve mutatie	23	4	2	13	13	12	8	1
IJsselmeerpolders								
1971	23,2	4,2	26,4	46,7	3,9	12,0	22,5	33,8
1976	28,8	3,9	35,9	46,2	3,0	13,8	31,7	36,7
Absolute mutatie	+5,6	-0,3	+9,5	-0,5	-0,9	+1,8	+9,2	+2,9
Relatieve mutatie	24	7	36	1	27	15	4	3

Bijlage 4. Bedrijven naar sbe-klasse en bedrijfstype per provincie 1976

	Groningen			Friesland			Drenthe		
	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.
1	50,3	25,6	24,1	40,1	28,1	31,8	57,8	26,4	15,8
2	63,4	20,8	15,8	62,3	20,9	16,8	66,2	17,0	17,8
3	73,2	13,6	13,2	76,5	11,8	11,7	63,2	22,6	14,2
4	39,7	23,7	36,6	33,1	15,6	51,3	52,6	25,4	22,0
5	52,8	12,4	34,8	42,3	21,2	36,5	18,7	12,5	68,7
6	61,4	9,4	29,2	62,8	9,6	27,6	65,9	4,5	29,6
7	40,6	26,2	33,2	31,6	20,5	47,9	46,5	32,8	20,7
8	47,2	23,6	29,2	42,0	26,3	31,7	55,7	25,8	18,5

	Overijssel			Gelderland			Utrecht		
	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.
1	62,0	24,4	13,6	63,9	21,1	15,0	50,2	31,4	18,4
2	57,2	22,8	20,0	55,6	22,9	21,5	62,7	15,9	21,4
3	53,5	28,2	18,3	61,4	25,3	13,3	56,0	26,6	17,4
4	50,2	24,6	25,2	58,7	20,5	20,8	69,2	15,4	15,4
5	65,0	14,4	20,6	42,5	28,4	29,1	42,2	17,8	40,0
6	69,4	11,4	19,2	52,8	20,7	26,5	48,5	18,3	33,2
7	61,6	19,2	19,2	61,0	18,3	20,7	42,7	24,5	33,8
8	60,6	24,6	14,8	60,7	22,3	17,0	50,7	28,2	21,1

	Noord-Holland			Zuid-Holland			Zeeland		
	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.
1	53,3	29,4	17,3	50,7	31,7	18,0	48,3	36,1	15,6
2	72,6	12,5	14,9	72,5	15,9	11,6	56,3	21,0	22,7
3	70,2	15,3	14,4	77,9	13,6	8,5	73,8	14,9	11,3
4	30,7	23,1	46,2	39,6	21,7	38,7	52,7	20,7	26,6
5	32,3	19,4	48,3	17,6	14,9	67,5	35,1	34,2	30,7
6	52,6	15,7	27,7	64,8	15,4	19,8	52,7	20,6	26,7
7	42,2	20,7	37,1	46,4	20,8	32,8	56,4	22,6	21,0
8	50,4	21,7	27,9	41,3	20,3	38,4	53,6	22,2	24,2

	Noord-Brabant			Limburg			IJsselmeerpolders		
	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.	tot 120	120- 180	180 e.m.
1	45,6	26,4	28,0	45,9	27,9	26,2	12,3	34,6	53,1
2	43,6	26,8	30,6	44,2	23,5	32,3	44,4	22,2	33,4
3	46,7	30,5	22,8	52,4	24,9	22,7	11,6	19,2	69,2
4	52,7	15,4	31,9	77,5	10,0	12,5	24,3	32,4	43,3
5	19,2	25,7	55,1	29,8	39,3	30,9	3,0	3,0	94,0
6	49,4	17,9	32,7	49,2	24,2	26,6	12,2	19,0	68,8
7	49,6	21,6	28,8	57,8	21,4	20,8	13,1	21,7	65,2
8	45,2	25,4	29,4	49,6	25,1	25,3	18,2	27,8	54,0

Bijlage 5. Aantal vaste mannelijke arbeidskrachten op hoofdberoepsbedrijven.
Ontwikkeling 1971-1976

	1971	1976	Mutatie		1971	1976	Mutatie
Groningen				Friesland			
Bedrijfshoofden	7598	6476	-15	Bedrijfshoofden	12231	10537	-14
Meew.zoons	990	607	-33	Meew.zoons	1818	1288	-29
Ov.arbeidskr.	2116	1362	-36	Ov.arbeidskr.	2616	1984	-24
Totaal	10704	8505	-21	Totaal	16665	13809	-17
Drenthe				Overijssel			
Bedrijfshoofden	10387	8634	-17	Bedrijfshoofden	15785	14462	- 8
Meew.zoons	1406	851	-39	Meew.zoons	3914	2826	-28
Ov.arbeidskr.	1115	998	-10	Ov.arbeidskr.	1941	1625	-17
Totaal	12908	10483	-19	Totaal	21640	18913	-13
Gelderland				Utrecht			
Bedrijfshoofden	24119	21401	-11	Bedrijfshoofden	5641	5058	-10
Meew.zoons	4089	3203	-22	Meew.zoons	1080	807	-25
Ov.arbeidskr.	3277	2721	-17	Ov.arbeidskr.	1217	978	-20
Totaal	31485	27325	-13	Totaal	7938	6843	-14
Noord-Holland				Zuid-Holland			
Bedrijfshoofden	14009	12039	-14	Bedrijfshoofden	20805	18912	- 9
Meew.zoons	1945	1285	-34	Meew.zoons	3268	2214	-32
Ov.arbeidskr.	5006	4757	- 5	Ov.arbeidskr.	10459	11141	+ 7
Totaal	20960	18081	-14	Totaal	34532	32267	- 7
Zeeland				Noord-Brabant			
Bedrijfshoofden	6161	5302	-14	Bedrijfshoofden	22822	20279	-11
Meew.zoons	692	425	-39	Meew.zoons	3113	2282	-27
Ov.arbeidskr.	1644	1150	-30	Ov.arbeidskr.	2952	2771	- 6
Totaal	8497	6887	-19	Totaal	28887	25332	-12
Limburg				IJsselm.polders			
Bedrijfshoofden	11546	9863	-15	Bedrijfshoofden	2275	2341	+ 3
Meew.zoons	1453	956	-34	Meew.zoons	509	458	-10
Ov.arbeidskr.	1515	1584	+ 5	Ov.arbeidskr.	1854	1650	-11
Totaal	14514	12403	-15	Totaal	4638	4449	- 4
Nederland							
Bedrijfshoofden	153379	135304	-12				
Meew.zoons	24277	17262	-29				
Ov.arbeidskr.	35712	32721	- 8				
Totaal	213368	185287	-13				

Bijlage 6. Arbeidskrachten per bedrijfstype

	1	2	3	4	5	6	7
Groningen	41	2	3	40	3	3	8
Friesland	82	3	3	6	2	1	3
Drenthe	57	2	4	24	3	1	8
Overijssel	77	5	13	2	1	1	1
Gelderland	53	10	19	1	6	8	3
Utrecht	64	4	9	1	12	9	1
Noord-Holland	28	0	4	9	24	32	3
Zuid-Holland	19	1	2	5	50	20	3
Zeeland	6	2	4	49	3	17	19
Noord-Brabant	42	15	15	4	5	12	6
Limburg	20	13	13	6	12	19	17
IJsselmeerpolders	12	0	2	56	3	13	14
Nederland	43	6	9	10	14	12	6

Bijlage 7. Leeftijdsopbouw per bedrijfstype per provincie

	Groningen			Friesland			Drenthe		
	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder
1	53	30	17	55	30	15	48	32	20
2	68	23	9	66	22	12	52	31	17
3	40	25	35	37	30	33	35	34	31
4	51	31	18	51	35	14	50	32	18
5	52	31	17	60	21	19	78	16	6
6	63	19	18	53	31	16	45	30	25
7	53	28	19	47	33	20	49	31	20
8	52	30	18	55	29	16	48	31	21

	Overijssel			Gelderland			Utrecht		
	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder
1	44	30	26	47	30	23	53	29	18
2	61	21	18	63	22	15	58	25	17
3	44	28	28	48	28	24	45	29	26
4	49	30	21	45	29	26	54	23	23
5	54	27	19	63	23	14	64	22	14
6	64	18	18	52	23	25	55	26	19
7	43	26	31	40	26	34	38	38	24
8	45	29	26	50	28	22	53	28	19

	Noord-Holland			Zuid-Holland			Zeeland		
	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder
1	53	29	18	51	27	22	55	30	15
2	55	28	17	47	21	32	60	24	16
3	29	28	33	31	23	46	47	30	23
4	56	22	22	43	28	29	46	30	24
5	63	22	15	67	21	12	60	22	18
6	61	25	14	58	22	20	50	30	20
7	56	24	20	44	30	26	50	30	20
8	56	25	19	57	23	20	49	30	21

	Noord-Brabant			Limburg			IJsselmeerpolders		
	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	tot 50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder
1	57	29	14	57	27	16	43	41	16
2	67	23	10	67	23	10	33	33	34
3	53	30	17	48	32	20	31	54	15
4	44	32	24	39	26	35	34	40	26
5	78	17	5	76	17	7	76	21	3
6	65	22	13	62	22	16	53	40	7
7	49	30	21	47	30	23	37	46	17
8	58	27	15	57	25	18	39	41	20

Bijlage 8. Geraadpleegde literatuur

Kloprogge, drs. J.J.J.	Friese boerinnen over beroepsverandering, LEI, Den Haag, 1973
Kloprogge, drs. J.J.J.	Boerinnen in Salland en Twenthe, LEI, Den Haag, 1973
Kloprogge, drs. J.J.J.	De landbouw als nevenberoep, LEI, Den Haag, 1977
Kloprogge, drs. J.J.J.	De bedrijfsopvolgingssituatie in de Nederlandse land- en tuinbouw, LEI, Den Haag, 1975
LEI	Landbouw-Economisch Bericht, Den Haag
Ministerie van Landbouw en Visserij	Landbouwverkenningen
Saal, C.D.	Het boerengezin in Nederland, Assen, 1958
Storck-van der Kuyl, D.	De Drentse boerin, Assen, 1952
Storck-van der Kuyl, D.	De boerin van nu en straks, Assen, 1966